

T.C.
Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı
İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

**SEYFUDDÎN EL-ÂMİDÎ'NİN
EBKÂRU'L-EFKÂR FÎ USÛLİ'D-DİN
ESERİNDE MEZHEPLERİN TASNİFİ**

Üzeyir GEZ
Iğdır 2019

T.C.
İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı
İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**SEYFUDDİN EL-ÂMİDÎ'NİN
EBKÂRU'L-EFKÂR FÎ USÛLİ'D-DÎN
ESERİNDE MEZHEPLERİN TASNİFİ**

Hazırlayan
Üzeyir GEZ

Danışman
Doç Dr. Şahin AHMETOĞLU

İğdır 2019

TAAHHÜTNAME

(Bilimsel Etiğe Uygunluk Metni)

Sosyal Bilimleri Enstitüsü Müdürlüğüne

Iğdır Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum **SEYFUDDİN EL-ÂMİDİ'NİN EBKÂRU'L-EFKÂR FÎ USÛLİ'D-DÎN ESERİNDE MEZHEPLERİN TASNİFİ** adlı çalışmanın kendi çalışma ve gayretim sonucunda meydana geldiğini, alıntılara kaynak gösterdiğimi ve yürürlükteki tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, bu çalışmamın kâğıt ve elektronik kopyalarının Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirtilen koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri doğrultusunda gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

Tezimin tamamının veya uygun görülen kısımlarının erişime açılması tamamen Sosyal Bilimler Enstitüsünün takdirindedir.

Tezim sadece Iğdır Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

Tezimin ...yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

Üzeyir GEZ

07/08/2019

KABUL VE ONAY

ÜZEYİR GEZ tarafından hazırlanan “**SEYFUDDİN EL-ÂMİDİ’NİN EBKÂRU’L-EFKÂR FÎ USÛLİ’D-DÎN ESERİNDE MEZHEPLERİN TASNİFİ**” adlı çalışma, **07/08/2019** Tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından **TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ** Anabilim Dalı, **İSLÂM MEZHEPLERİ TARİHİ** Bilim Dalında **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak **oybirliği** ile kabul edilmiştir.

(İmza)

Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK (Başkan)

(İmza)

Doç. Dr. Şahin AHMETOĞLU Danışman

(İmza)

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Seyid GECİT Üye

ÖZET

Seyfuddin el-Âmidî (ö.631/1233), İslâm düşünce tarihinde yaşadığı asra damga vuran önemli düşünürlerinden birisidir. Âmidî, Kelâm, felsefe, mantık gibi değişik ilimlerde yazdığı eserler ile kendi döneminde dahi tanınmış, bu nedenle onun eserleri sonraki dönemlere ışık tutmuştur. Âmidî'nin kelâm ilmîni konu edindiği *Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn* adlı eserinde yapmış olduğu itikâdî fırka tasnifi, bu tasnifin genel özellikleri ve diğer tasnif sistemlerinden farklı ve ayrıcalıklı yönlerine yer verilen bu çalışmamızda Âmidî'nin yapmış olduğu tasnifin daha sonraki dönemlerdeki etkilerinin bıraktığı izler takip edilerek onun fırka tasnifçiliğindeki ve bilhassa da Eş'arî fırka tasnifçiliğindeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Âmidî, Kelâm, 73 Fırka Hadisi, Fırka Tasnifi.

ABSTRACT

Seyfuddin al-Âmidî (d.631 / 1233) is one of the most important thinkers in the history of Islamic thought. He was known even in his own time with his works written in various sciences such as Âmidî, Kalam, philosophy and logic. Therefore, his works shed light on later periods. The classification of itikâdî in his work entitled Ebkâru'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn where Âmidî is the subject of theological science, and the general characteristics of this classification and the different features and privileged aspects of this classification are given. It was tried to determine its place in the classification and especially in Eş'arî classification.

Keywords: Âmidî, Kalam, 73 Society's Tradition, Society Classification.

ÖNSÖZ

İnsanların içerisinde yaşadığı sosyal ve kültürel yapılar ile psiko-sosyal nitelikleri de dinin prensiplerini anlama ve anlandırma sürecine etki etmektedir.

İslâm toplumu içerisinde, zamanla itikâdî, siyasî, fikhî alanlarda farklı anlayışların ortaya çıkmış olması, mezhepler hakkında yazılan eserlerin de objektiflikten ve bilimsellikten uzaklaştığını göstermektedir. Hicri III. Asırdan itibaren âlimler tarafından farklı düşünce ve yorumları içeren ilimleri tedvin ederek yazıya geçirdikleri eserlerinde, oluşan grupları sınıflandırırken 73 fırka hadisi belirleyici olmuştur. Özellikle ilk dönemlerde bu hadise isnâden pek çok fırka tasnifinin yapıldığı eserleri görmek mümkündür. Fırkaları tasnif eden hemen her müellif, kendisinden önce yapılmış tasniflerden faydalanmış ancak çoğu zaman bunlardan herhangi birini aynıyla tekrarlamak yerine kendine özgü yeni bir tasnif modeli geliştirmeye çalışmıştır. Âmidî’de kendine özgü bir fırka tasnifi geliştirmiştir. O, her ne kadar bir fırak yazarı olarak nitelenemeyecek olsa da “*Ebkâru’l-Efkâr fî Usûli’-d-Din*” adlı kelâma dâir eserinde bir fırka tasnifine girişmiş olması onun bir fırka tasnifçisi olarak ele alınıp incelenmesini önemli kılmaktadır. Bu nedenle Âmidî’nin “*Ebkâru’l-Efkâr fî Usûli’-d-Din*” eserinin bir bölümünde yer verdiği fırka tasnifindeki genel yaklaşımını, konuyu ele alış şeklini ve değerlendirmelerini tez olarak çalışmayı uygun gördük.

Tezimizin giriş bölümünde araştırmanın metodu, kaynakları ve İslâm Mezhepleri Tarihinde Fırak ve Makâlat Geleneği hakkında bilgiler verdik. Birinci bölümde, Seyfuddin el-Âmidî’nin hayatı, yaşadığı dönem, Amid şehri ve İslâmlaşma süreci ve eserleri hakkında, ikinci bölümde ise eserde ümmetin ihtilaf ettikleri konular, yetmiş üç fırka hadisi, mezheplerin isimlendirilmesi ve tasnifi, en sonunda ise Eş’arî makâlat geleneği ve kendisinden sonrakilere etkileri konusunda bilgi verilmıştır.

Çalışmamızın konusunun belirlenmesinden bitimine kadarki süreçte bana her türlü desteğini esirgemeyen, madden ve manen hep yanımda olan kıymetli danışmanım Doç. Dr. Şahin AHMETOĞLU’na, tezimizi baştan sona okuyarak eksik yönlerinin tamamlanmasında önemli katkıları olan Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Seyid GEÇİT hocama, Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK hocama ve cefakâr sevgili eşime teşekkürü bir borç bilirim.

Üzeyir GEZ

İğdır 2019

İÇİNDEKİLER

TAAHHÜTNAME.....	
KABUL VE ONAY	
ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
ÖNSÖZ	III
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1
1. Yöntem ve Amacı	1
B. Temel Kaynaklar	2
C. İslâm Mezhepler Tarihinde Fırak ve Makâlât Geleneği.....	4
1. Hârîcî Makâlât Geleneği.....	5
2. Mürcî Makâlât Geleneği.....	5
3. Mu'tezili Makâlât Geleneği.....	6
4. Şîî Makâlât Geleneği	7
5. Eş'arî Makâlât Geleneği	8
1.BÖLÜM	10
1.1. SEYFUDDİN EL-ÂMİDİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	10
1.1.1. Amid Şehri ve İslâmlaşma Süreci	10
1.1.2. Dönemin Siyasî, Dinî ve İlmî Yapısı	11
1.1.2. 1. Siyasî Yapı.....	11
1.1.2. 2. Dini ve İlmî Yapı.....	13
1.1.3. Hayatı	14
1.1.4. İlmî Kişiliği	16
1.1.5. Eserleri	17
2. BÖLÜM	20
2.1. SEYFUDDİN EL-ÂMİDİ'NİN EL-EBKÂRU'L-EFKÂR FÎ USÛLİ'D-DİN ESERİNDE MEZHEPLERİN TASNİFİ	20
2.1.1. İslâm Ümmetinin Ayrılığa Düşmesinin Sebepleri	20
2.1.2. Kalem-Kırtas Hadisesi.....	20
2.1.3. Üsâme Ordusu Konusu.....	20
2.1.4. Hz. Peygamber'in Vefatı Konusu.....	21
2.1.5. Hz. Peygamber'in Defnedileceği Yer Meselesi	21
2.1.6. İmamet-Hilafet Meselesi	22
2.1.7. Hz. Peygamber'in Mirası Meselesi	23
2.1.8. Zekât Vermeyenlerle İlgili Mesele	23
2.1.9. Hz. Ömer'in Halifelik İçin Görevlendirilmesi Meselesi	24
2.1.10. Şûrâ Meselesi ve Hz. Osman'ın Katli	24
2.1.11. Hz. Ali'nin Hilafeti Meselesi	24
2.1.2. 73 Fırka Hadisi.....	25
2.1.3. Mezheplerin İsimlendirilmesi	26
2.1.4. <i>Ebkârü'l-Efkâr</i> 'da İtikâdi Fırkaları Tasnifi.....	27
2.1.4.1. Mu'tezile.....	27
2.1.4.2. Şîa.....	43
A. Gulat-ı Şîa.....	43
B. Zeydiyye	57
C. İmamiyye	58

2.1.4.3. Havâric	59
2.1.4.4. Mürcie.....	68
2.1.4.5. Neccâriyye.....	72
2.1.4.6. Cebriyye	73
2.1.4.7. Müşebbihe	75
2.1.5. <i>el-Ebkârü'l-Efkâr</i> Eserinin Eşâri Makâlât Geleneğindeki Yeri ve Önemi	80
2.1.6. Kendinden Sonraki Dönemlerdeki Etkileri.....	83
SONUÇ	86
KAYNAKÇA.....	88
EK-1	92

KISALTMALAR

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
d.	: Doğum, doğumu
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DÜİFD	: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
h.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İSAM	: İslâmi Araştırmalar Merkezi
İSAR	: İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı
İA	: İslâm Ansiklopedisi
Ktp.	: Kütüphane, kütüphanesi
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
m.	: Miladi
md.	: Madde
nr.	: Numara
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü, ölüm tarihi
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhü Aleyhi ve Sellem
SÜSBE	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
sy.	: Sayı
Tahk.	: Tahkik
TDVY	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
trc.	: Tercüme, tercüme eden
tsz.	: Tarihsiz
UÜİFD	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
vb.	: Ve benzeri
vs.	: Vesaire
y.	: Yıl
Y.Y.L.	: Yüksek Lisans

GİRİŞ

1. Yöntem ve Amacı

İslâm Mezhepler Tarihi'nde, mezhep yahut fırka durumuna gelmiş oluşumların doğru bir şekilde tesbit edilebilmesi için bütün yönleriyle araştırırken uyulması gereken birtakım kurallar vardır. Bu kuralların ilkinin betimleyicî metod oluşturur. Bir araştırmacı, incelemekte olduğu bir olayı veya grubu ne olması gerektiği şekliyle değil, olduğu şekilde tarafsızlığını koruyarak fotoğraflamalıdır. Konunun daha kolay anlaşılması açısından yaptığımız bu çalışmada bu kurala uygun bir çerçeve çizilmeye çalışılacaktır.

Mezhepler, pek çok etken unsûrun katkısı ve belli tarihi olayların ivmesiyle tarihsel bir süreçte ortaya çıkmışlardır. Bu süreçler fikri ve yapısal oluşumlarını önemli derecede etkiledikleri gibi mezheplerin eserlerini de etkilemişlerdir. Bu ise yatay ve dikey bir şekilde içerisinde olumlu/olumsuz anlamda ciddi değişim ve dönüşüm, hatta yabancılaşmaların oluşmasına neden olmuştur. Bu durum mezhebin yaşamış/yaşamakta olduğu fikri-fiili durumu tarihsel süreçteki kırılma noktalarının ve bunların etken faktörlerinin belirlenmesini, doğru anlaşılması açısından gerekli kılmaktadır.¹

Uyulması gereken diğer bir kural ise, Müslümanların sahip oldukları değişik düşünce biçimlerini daha iyi anlamamız açısından toplanan verileri tarafsız gözle kullanmaktır. "İslâm Mezhepleri Tarihi araştırmacısının birinci görevi aidiyat hissettiği oluşumların geçmişte bıraktıkları müsbet veya menfi izleri bir tarafsızlık anlayışı ile tespit ederek betimlemek olmalıdır. Objektif olmak bilimsel bilginin gereğidir."² Özgün bir çalışmanın ortaya konulabilmesi için, bugünümüz ve geleceğimiz açısından önemli dersler çıkarabileceğimiz verileri kullanırken olabildiğince titiz davranmaya itina gösterilecektir.

Kendini bir grubun parçası olarak görenlerin, kendi grubundan olmayanları dışlamasına neden olan şey insan tabiatındaki psikolojik eğilimlerdir. Bu eğilim bazı Mezhepler Tarihi eserlerinde görülmektedir. Yazar kendi görüşünü onaylatmak adına

¹ Şahin Ahmetoğlu, *Şii İmamiyye'nin Mezhepler Tarihi Yazıcılığı*, İlâhiyat yayınları, Ankara 2014, s.11.

² Ethem Ruhi Fırlı, "Önsöz", *Mezhepler Arasındaki Farklar*, TDV Yayınları Ankara 1993, s.XXI-II.

geçmişte yaşanan hâdiseleri gelişim şartlarına dikkat etmeden kendi görüşü doğrultusunda alıntulamakta, bazen de, haklı olduklarını ortaya koyabilmek için bu tür oluşumların teşekkül süreçlerini Resûlullah dönemine kadar geriye taşımaktadırlar. Klasik kaynaklarda çokça karşılaşılan bu tür hataların tekrarlanmaması için, fikir-hadise irtibatı yöntemi geliştirilmiştir.³ Aynı yanlışlara düşmemek adına araştırmamızı bu kural doğrultusunda yapmaya gayret edeceğiz.

Mezhepler Tarihi'nin ortaya koyduğu objektif bulgularla mezhep ve gruplar arasındaki önyargıları gidericî bir işlev görebilmesi için mezhep isimlerinin kaynağı, doğuş sebepleri, teşekkül süreçleri, son temsilcileri, temel fikir ve kavramları, yayıldıkları bölgeler, diğer oluşumlarla ilişkileri, günümüzdeki durumları ve İslâm düşüncesine katkıları konusunu açıklığa kavuşturmak son derece önemlidir. Çünkü Mezhep veya gruplara atfedilen görüşleri oldukları biçimiyle anlayıp yorumlamak için fikirler üzerinde derinleşmeye çalışmak son derece önemlidir.

“Kişiler hakkında araştırma yaparken bu kişilerin eğitim hayatlarına kimler ve hangi toplumsal yapılar ile başladıkları üzerinde sağlam bilgi sahibi olmak, kimlerin görüşlerini aktardıklarının tesbit edilebilmesi açısından önemli bir adımdır”⁴ Çalışmamızdaki ilk amacımız Seyfuddin Âmidî'nin yetişmiş olduğu bilim çevresinin, hocalarının ve tesirinde kaldığı kişiler üzerinde derinleşmeye çalışılacaktır. İkinci amacımız ise Âmidî'nin *Ebkâru'l-Efkâr* eserinde mezhepleri tasnifi, isimlendirmesi ile diğer makâlât geleneklerinde yazılmış eserlerin benzeyen ve farklılık arz eden taraflarını ortaya koyarak karşılaştırılmalı okumaya özen gösterilecektir.

B. Temel Kaynaklar

Araştırma konumuzu çalışırken İslâm Mezhepleri Tarihi, oluşturdukları edebiyatı, konumuzla ilgili dökümanların önemli bir bölümünü içerisinde barındıran İslâm Tarihi

³ Bkz. Hasan Onat, *Emeviler Devri Şîh Hareketleri ve Günümüz Şîhliği*, TDV Yayınları, Ankara 1993, s. 2.

⁴ Bkz. Ethem Rûhi Fığlalı, “İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler”, Uluslararası I. İslam Araştırmaları Sempozyumu, İzmir, s. 377; Sönmez Kutlu, “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu”, *İslâmi İlimlerde Metodoloji Problemi (Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları Diz.)* IV. Toplantı I. Oturumunda Sunulan I. Tebliğ, Yer: TDV-İSAM. Tarih, 27 Eylül 2003, s. 29; Mehmet Ali Büyükkara, “Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi İle İlgili Metodolojik Problemler.”, *İslâmi İlimlerde Metodoloji Problemi (Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları Dizisi.)* IV. Toplantı I. Oturumunda Sunulan II. Tebliğ, Yer: TDV-İSAM. Tarih, 27 Eylül 2003. s. 20.

ve Şehir Tarihi kaynaklarını kullanmaya özen gösterdik. Geleneklerin temel fikir ve kavramları hakkında bilgi aktarırken de her oluşumun kendi kaynaklarına dayalı bilgiler aktarmaya, çalıştık. Bu geleneklerin kaynaklarına erişemediğimizde başka kaynakların verdiği bilgilerle yetinmek durumunda kaldık. Bunlara ilaveten konumuza ışık tutacak her türlü çağdaş araştırma ve makalelerden faydalanmaya çalıştık.

Âmidî'nin hayatı, tedrisâtı, yetiştiği toplumsal yapı, düşüncelerinin tespiti ve eserleri hakkında bilgi toplarken başta meşhur tabakat ve tarih yazarı İbn Hallikân'ın "*Vefayâtu'l-A'yân*", Ahmet Muhammed el-Mehdî'nin Ebkâru'l-Efkâr'a yazmış olduğu "*Mukaddime*" ile Emrullah Yüksel'in "*Âmidî'de Bilgi Teorisi*" adlı çalışmalarından faydalandık.

Amid şehri ve bu şehrin İslâmlaşması hakkında bilgi toplarken Ya'kut el-Hamavî'nin, "*Mu'cemu'l-Buldân*" ile İbnu'l-Esîr'in, "*el-Kâmil fi't-Tarih*" isimli eserleriyle birlikte Said Paşa'nın "*Vilayetin Tarihçesi, Diyarbakır Salnameleri*" çalışmasından yararlandık.

Tezin ikinci bölümünde ise yetmiş üç fırka hadisi esas alınarak kaleme alınmış olan Makâlat yazım geleneğinin daha gelişmiş ve sistemli safhalarının örnekleri olan Fırak ve Makâlât türü eserlerden yararlandık. Bunların başında Mu'tezilî geleneğe mensup Naşî el-Ekber (293/906)'in *Mesâilü'l-İmâme* adlı eserini, Şîî geleneğe mensup el-Kummî (301/913)'nin *Kitabu'l-Makâlât ve'l-Fırak* adlı eserini, Mürcîî geleneğe mensup en-Nesefî (318/930)'nin *Kitâbu'r-Red ale'l-Ehvâ' ve'l-Bida'* adlı eserini, Eş'arî gelenekte ise el-Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfu'l-Musallîn* adlı eserini, el-Bağdâdî (429/1037)'nin *el-Fark Beyne'l-Fırak* adlı eseri ile eş-Şehristânî (548/1153)'nin *el-Milel ve'n-Nihal'* adlı eserini kullandık.

Modern çalışmalar da konumuza katkı sağlayacak niteliktedirler. Bu nedenle konumuza ışık tutacak son dönemde yapılan çalışmalardan da faydalandık.

C. İslâm Mezhepler Tarihinde Fırak ve Makâlât Geleneği

Fırka⁵ kelimesi, ayrılık, guruh, farklılık, değişme, bölünme, kopma, muhalif olma, sapma gibi anlamlara gelmektedir. Çoğulu *fırak*'tır. Kelâm ve Mezhepler Tarihi ilmînde ise itikadî mezhepler için kullanılmaktadır. Bu anlamıyla fırka, müstakil bir mezhebin bağlılarına verilen isimdir. Fırka, siyasî ve itikadî gayelerle ortaya çıkmış gruplar, fikirler ve kişiler etrafındaki zümreleşmelerdir. Bazı yazarlar, İslâm düşüncesinde siyasî ve itikadî toplulukları ve görüşlerini 73 fırka tasnifiyle ele alan eserlerle sınırlandırmamaktadırlar. “Onlar kendisini İslâm’la özdeşleştiren dinî ve siyâsi oluşumlara yer veren bütün eserler için fırak adını kullanmışlardır.”⁶ Saferi 'ye göre “kendilerini toplumun genelinden ayrı tutanlara” bu isim verilmektedir.⁷

Makale⁸ kelimesi sözlükte söz, fikir, kanaat, inanç gibi anlamlara gelmektedir. Çoğulu *makâlât*'tır. İslâmiyet'in ilk dönemlerinde özellikle siyasî otoritenin uygulamaları ele alınmıştır. Dini bakış açılarını eleştirmek ve kendi görüşlerini savunmak için makale denilen eserler yazılmıştır. Mezhepler Tarihçiliğinde siyasî ve itikadî meseleleri konu edinen küçük çaplı eserlere makale denilmektedir. Mezheplerin, fırkaların tarihini ve düşünce sistemlerini inceleyen ilme, Makaleler, “İlmü'l-Makalat, İlmü Makalati'l-Fırak, Milel-Nihal” denilir. Klasik dönemde bu ilim dalıyla meşgul olanlara “ashâbu'l-makâlât” denilmekteydi. Günümüzde ise Mezhepler Tarihçileri veya İslâm Düşünce Ekolleri Tarihçileri olarak isimlendirilmektedir.⁹

Makâlât ve fırak türü eserlerin, hacimlerinin küçük olması, savaşlar, doğal felaketler, talanlar ve siyasî otoritenin baskıcı tutumundan çekinilerek gizli tutulması gibi nedenlerden ötürü büyük bir bölümü, günümüze kadar ulaşmamıştır. Zira Nedim (385/995) çeşitli gruplara ve onların farklı kollarına ait birçok eserin ismini ve yazarlarını zikretse de, “Bu eserler bize ulaşmamıştır” der. Ona göre bunun nedeni kitapların gizli tutulmasıdır.¹⁰

⁵ Bkz. Sahin Ahmetoğlu, *Mezhepler Tarihi'nin 100'ü*, Otto Yayınları, Ankara 2017, s.14.

⁶ Sönmez, Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem Yayınları, Ankara 2010, s.30.

⁷ Nimetullah Saferi, “Rohnomâ-yi Mutâlaâti Fırkaşinâsi-î İslâmî”, *Mecelle-i Heft Asimân*, S:9-10, s.127.

⁸ Bkz. Ahmetoğlu, *Mezhepler Tarihi'nin 100'ü*, s. 16.

⁹ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s. 31-32.

¹⁰ İbnu'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Beyrut 1988/1398, 258, Fığlalı, “Önsöz”, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. XIV.

İslâmın geniş bir coğrafyaya yayılmasıyla birlikte hızlı bir kültürel değişimin yaşanması dinin yorumlanmasında etkili bir unsur olmuştur. Yaşanan bu hızlı değişim neticesinde ortaya çıkan her grubun kendine özgü bir düşünce tarzı geliştirmesi yeni gelenekleri de beraberinde getirmiştir. Ortaya çıkan gelenekler şunlardır:

1. Hârîcî Makâlât Geleneği

Hârîcî, asi, isyankâr, isyan eden, huruç eden, çıkan, meşru yönetime başkaldıran demektir. Hârîcî olarak isimlendirilen grup, başlangıçta Sıffin Savaşı'nda Ali b. Ebu Tâlib yanında yer almışlardı. Onlar “La hükme illa lillah-Hüküm ancak Allah'a mahsustur” diyerek Tahkim'e gidilmesini kabul etmişlerdi. Daha sonra ayrılarak Hz. Ali'ye karşı çıktıkları için bu isimle anılmaktadırlar. Bu fırka Ezarîka, Necadat, Acaride, Sufriyye ve İbaziyye gibi birçok fırkaya ayrılmıştır. Hârîcîlerin temel görüşleri üç başlık altında ele alınabilir. Birincisi, Hakem olayının reddi, hakemlerin ve onların görüşlerini kabul edenleri tekfir etmek. İkincisi zalim imama karşı ayaklanmak. Onlara göre büyük günah işleyenlerin tekfir edilmesi gerekir. Halife seçmek mü'minler için bir vecibe değildir, devlet başkansıız da olabilir. Günah işleyen devlet başkanına itaat edilmez, hemen görevine son verilir. Kendileri gibi düşünmeyenlerin mal ve canlarını helal sayarlar. Onlara göre, amel îmânın parçasıdır. Dini vecibeleri terk eden veya büyük günah işleyen kimse kâfirdir.¹¹

Seyyid İsmail Kâşif tarafından düzenlenerek yayınlanan el-Kalhâti (X.XVI)'nin “*el-Keşf ve'l-Beyan 'i*” Hârîcî geleneğe bağlı olarak kaleme alınmış bir eserdir.

2. Mürcî Makâlât Geleneği

Mürcie, ertelemek, geriye bırakmak, geciktirmek, ümit etmek, beklenti içinde olmak demektir. Emevi-Hâşimi iktidar kavgaları sürecinde tarafsız kalmayı benimseyenlerin oluşturduğu bir akımdır. “Büyük günah işleyen herkesin durumunu Allah'a havale ederek onların cennetlik veya cehennemlik oldukları hususunda bir fikir

¹¹ Hasan Onat-Orhan Ateş, “Hârîcîlik”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı* ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s.63 vd.

ortaya koymayan kimseler ve grupların adına Mürcie denir.”¹² Bu arada Mürcie, fiilleri niyet ve inançtan sonraya bırakanlar ve î mânî sadece dille ikrardan ibaret görenler diye de tarif edilmektedir. Bu fırka, ortaya çıkan sorunların çözümünde toplumsal gerçekliğin göz önünde bulundurulmasını ön görmektedir. Vahiy ise aklın önderliği ile anlamaya çalışmaktadır. Bu nedenle, İslâm düşüncesinde akılcı–hadari zihniyetin öncüleri olmuşlardır.

Mürcie'nin görüşleri daha çok î mân nazariyesi üzerine yoğunlaşmıştır. Bu konudaki görüşleriyle Hârîcîlere muhalefet etmiştir. Mürcie, “taâtin kâfire bir faydası olmadığı gibi, günahın da î mânâna bir zararı yoktur” şeklindeki ilkeyi kabul etmek sûretiyle Ehl-i Kible'den büyük günah işleyen kimseye ümit vermiştir.¹³

Mürcie'nin ortaya çıkışında etkili olan sebeplerin başında, Hârîcîlerin aşırı düşüncelerinin toplumda meydana getirdiği soğukluk, Emevi-Hâşimi çekişmesi, Emevilerin takip ettikleri siyasî ve ekonomik politika ile şehirleşmenin getirdiği problemler gelmektedir.

“Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye de ilk dönem Mürcî müelliflerden birisidir”.¹⁴

3. Mu'tezili Makâlât Geleneği

Mu'tezile, bir tarafa çekilmek, uzaklaşmak, ayrılmak demektir. İslâmiyet'in ilk yıllarında vuku bulan olaylara karışmayıp uzak duranlar için kullanılan bir tabirdir. Özellikle ilk dönemlerde Müslümanlar arasındaki savaflara katılmayan tarafsızlar gurubu olarak da bilinmektedir. Daha sonraki süreçte ise Mu'tezile bir fırka olarak İslâm düşünce tarihinde yerini almıştır.

İlk Mu'tezili fikirler Hasan-ı Basri (110/728)'nin öğrencileri Vâsıl b. Atâ (131/728) ile Amr b. Ubeyd (144/761)'in etrafında şekillenmiştir. Vâsıl b. Atâ, büyük günah işleyenin hâlinin ne olacağı hususunda hocası ile görüş ayrılığına düşmüş ve ondan uzaklaşmıştır. Hocasının “Vâsıl bizden ayrıldı”, “itizal etti” demesiyle bu ismin

¹² Sönmez, Kutlu, *İslam Düşünce Ekolleri Tarihi*, Ankuzem Yayınları, Ankara 2007, s. 64.

¹³ İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takiyüddîn Ahmet b. Abdilhalîm, *Kitâbu'l-Îmân*, thk. Hâşim Muhammed Şâzelî, Kahire trz. 141; Sönmez, Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDV Yayınları, Ankara 2002, s.40 vd.

¹⁴ Geniş bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, “İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ”, *AÜİFD*, XXXVII (1998), s. 324-328.

ortaya çıktığı genel kabul görmektedir. Vâsıl, büyük günah işleyen bir kimsenin ne cennete ne de cehenneme gideceğini söylemektedir. O büyük günah işleyenlerin “el-Menziletu beyne'l-menzileteyn” arasında bir yerde olduğu görüşünü savunmuştur. Mu'tezil'ye göre bilginin kaynakları akıl, duyular ve doğru haberdur. İnsan, sahip olduğu bilgileri bu üç yolla elde eder. Daha sonraları İslâm bünyesinde teşekkül eden çeşitli kelâm ekolleri de bu düşünceye yönelmişlerdir. Mu'tezile, kendi görüşlerini beş temel esas üzerine inşa etmiştir. Bu esaslar; Allah'ın birliği, eşi, benzeri ve şeriki bulunmadığını ortaya koyan tevhid prensibi, kulların ihtiyari fiillerini hür irâdeleriyle yaptığı ve kul için en uygun olanı yaratmanın Allah'a gerekli olduğu adl prensibi, âhirette karşılaşılabilecek iyi ve kötü durumlar va'd ve'l-vâid prensibi, büyük günah işleyen, îmânla küfür arasında bir durumda olduğu el-menziletü beyne'l-menzileteyn prensibi, iyiliği emir ve tavsiye etmek, kötülüğü engellemek olan emri bi'l-ma'ruf ve'n-nehî anî'l-münker prensibidir.”¹⁵

“Nâşi el-Ekber” (293/906) Mu'tezili geleneğin en önde gelen müelliflerindedir. Ka'bi el-Belhi (319/931) de aynı gelenekten gelir.

Mu'tezile mezhebi bir kısmı edebiyatçı-tefsirci olan büyük kelâmcılar yetiştirmiştir. Bu mezhep kurumsal varlığını devam ettiremese de geliştirmiş olduğu kendine has yöntemlerle birçok mezhebi etkilemiş ve görüşlerinin devamı sağlanmıştır.

4. Şîi Makâlât Geleneği

Şîa, bir şahsın taraftarı, takipçileri, peşinden giden, misafiri uğurlamak, ayrılmak, firkalaşmak vs. anlamları içermektedir. Şîa'nın ıstılah anlamı ise, “Resûlullah'ın vefatından sonra, ilk üç halifenin imâmet ve hilafetini reddederek, Ali'nin imâmetini kendi istek ve irâdeleriyle kabul edenler, imâmetin kesintisiz olarak devam edeceğini, kendilerinin Ali'ye tabi olduklarını ve fakat Ali'nin kimseye tabi olmadığını benimseyen Ali taraftarlarına verilen isimdir.”¹⁶ Şîa ismi ile anılan bu zümre, bazen kendileri için Ehlü't-teşeyyu', Hâssa ve Metâvile gibi isimler kullanmaktadır. Şîa

¹⁵ Osman Aydın, *Akılca Din Söylemi-Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*, Hititkitap Yayınevi, Ankara 2010, s.17-67; Osman Aydın, “Mu'tezile”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, s.127 vd.

¹⁶ Onat, *Emeviler Devri Şîi Hareketleri ve Günümüz Şîiliği*, s.15.

kavramı, İmâmiyye, Zeydiyye ve İsmailiyye gibi fırkaların üst çatısını oluşturmaktadırlar. Şîa fırkalarında gâli ve aşırı zümreler, daima olagelmıştır. Bunlar genellikle Gâliyye veya gulât adlarıyla ele alınmaktadır.¹⁷

Şîi müelliflerin büyük çoğunluğu Ali taraftarlığının Hz. Peygamber devrinde, onun vasıtasıyla ve teşvikleriyle ortaya çıkıp gelişme kaydettiğini, Hz. Peygamber'in vefatından sonra onun imam olacağını benimseyenlerin Ali Şîası diye anıldıklarını belirtmektedirler. Yine şîi müellifler de imâmeti usûli'd-din içinde mütalaa ederler.

Mezhepler Tarihi alanında eser veren Şîi müellifler “*en-Nevbahti (300/912) ve el-Kummi (301/913)*” Şîa'yı, “n¹⁸ebinin zamanında Ali'nin taraftarları diye isimlendirilen ve ondan sonra da ona bağlılık gösterip onun imâmetini ileri sürenler olarak bilinenlerin teşkil ettiği Ali'nin fırkasıdır” şeklinde izah etmektedirler.¹⁹

Ebü İsâ el-Verrâk'ın (247/861) “*Makâlât*”, es-Seyyid Abdullah'ın “*el-Edyân ve'l-firak*”, en-Nevbahti'nin (300/912) “*Firaku's-Şîa*”, el-Kummi'nin (301/913) “*Kitâbu'l-makâlât ve'l-firak*”, Şeyh Sadûk'un (381/991) “*Risâletü'l-i'tikâdâti'l-İmâmiyye*” isimli eserleri Şîi makâlât ve firak geleneğinin en bilinen eserlerinden birkaçıdır.²⁰

5. Eş'arî Makâlât Geleneği

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (324/936)'den dolayı mezhebin mensuplarına Eşâ'ira adı verilmiştir. Kırk yaşına kadar Mut'tezili görüşleri savunan Eş'arî'nin, daha sonra bu görüşlerinden uzaklaştığı bilinmektedir. Eş'arîler, Eş'arîyye ismine karşı olan baskılardan dolayı kendilerini Ehl-i Hak olarak isimlendirmişlerdir.

Eş'arîlere göre Allah'ı bilmek aklen değil naklen vaciptir. İnsanın ilahi tekliflere muhatap olabilmesi için akıl tek başına yeterli değildir. Bu konuda belirleyîci olan vahiydir. Vacip, haram ve yasaklar yalnızca vahiyle bilinebilir. Akıl, yardım almadan

¹⁷ Geniş bilgi ve bibliyografya için bkz. Mustafa Öz, “Şîa”, *DİA*, XXXIX, 111-115; en-Nevbahtî, el-Hasan b. Mûsâ (300/912), *Firakü's-Şîa*, İstanbul 1931.

¹⁸ Ka'bi el-Belhî, Ebü'l-Kâsım, (*Babü*) *Zikrü'l-Mu'tezile min Makâlât el-İslâmiyye*, thk. Fuad Seyyid, Tunus 1986, s. 26.

¹⁹ el-Kummî, *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-Firak*, çev. Sabri Hizmetli-Hasan Onat-Sönmez Kutlu-Ramazan Şimşek, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004, s. 3.

²⁰ Osman Aydın, *Osmanlıdan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Hititkitap Yayınevi, Ankara 2008, s.35.

bir fiilin her her durumda iyi veya kötü (husün-kubuh) olduğunu bilemez. Dini anlamda ise akıl, haram veya mübah olduğunu bilme imkânına sahip değildir.²¹

Müslümanların itikadî konulardaki ihtilâflarını “*Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfü'l-Musallîn*” adlı eserinde toplayan Eş'arî, çeşitli kitaplarında ise İslâm'a aykırı gördüğü görüşleri ve felsefi fikirleri, ayrıca İslâm dışındaki diğer dinleri tenkide tabi tutmuştur. Onun görüşleri, geniş bir coğrafyada çeşitli etnik kökenden gelen Müslümanlar arasında yayılmıştır.

Eş'arîye'nin, hicri beşinci yüzyıldan bu güne kadar Ehl-i Sünnet'i en kapsamlı biçimde temsil eden bir kelâm ekolü olması, onun en belirgin özelliğidir.

Eş'arî, Ahmet b. Hanbel'den istifadeyle itikadî esasları belirlemiş, naklî akılla destekleyerek kendine özgü bir kelâm sistemi kurmuştur. Onun sistemi Ehl-i Sünnet İlm-i kelâmının bir mektebi haline gelmiş, kendinden sonra birtakım değişikliklerle Bağdâdî (297/909), Bâkılânî (403/1013), İbn Fürekan (406/1015), İsferyânî (418/1027), Cüveynî (478/1085), Fahreddin er-Râzî (606/1210), Seyfuddin Âmidî (631/1233), Adudüddîn İcî (756/1355), Seyyid Şerîf Cürcânî (816/1413) gibi büyük kelâmcılar tarafından geliştirilerek günümüze kadar devam ettirilmiştir.

Bu gelenekte el-Eş'arî'nin (324/935) “*Makalâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*”, et-Teftâzânî'nin (793/1335) “*Mevâkıf*” gibi eserleri yer almaktadır.²²

²¹ Geniş bilgi için bkz. el-Eş'arî, Ebû Hasan Ali b. İsmail, *Kitâbü'l-İbâne*, Haydarabat 1367/1948, 35-44; Mehmet Kalaycı, “Eş'arîlik”, *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, s. 395 vd.

²² Aydın, *Osmanlıdan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, s.31.

1.BÖLÜM

1.1. SEYFUDDİN EL-ÂMİDİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1.1.1. Amid Şehri ve İslâmlaşma Süreci

Amid (Diyarbakır), Eski Yunanlıların ve günümüz Avrupalıların Mezopotamya adını verdikleri, Arapların ise “*el-Cezîre*” olarak adlandırdıkları yörenin en eski şehirlerinden biridir. IV. asra ait Yunan ve Latin kaynaklarında “Amid”, “Amida”, Süryanice belgelerde “O’mid (beşik), Emit, Amide” şeklinde geçmekte²³ olan bu isim Diyarbakır’ın M.S 639 yılında Hz. Ömer döneminde fethedilmesinden sonra Arapça kaynaklarda “Amid” şeklinde kullanılmıştır.²⁴ Müslüman coğrafyacılar Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan yerin yukarı kısmını el-Cezîre (Mezopotamya) olarak isimlendirmişler.²⁵

El-Cezîre bölgesi medeniyet tarihi açısından oldukça önemlidir. Ortadoğu coğrafyasında stratejik öneme hâiz yerleşim yerlerinin bulunduğu Mezopotamya’da, siyasî ve askerî açıdan birçok problemlerin yaşandığı Bizanslılar ve Sasanîler gibi pek çok devletin hâkimiyetinde kalmıştır. Nitekim burası müslümanlar tarafından fethedildiği zaman, bölgedeki Bizans hâkimiyeti devam etmekteydi.²⁶

Bölgeyi fetheden İyaz b. Ganm, daha sonra Hz. Sa’sa’yı Diyarbakır’a yöneticî olarak tayin etmiş, beraberinde 500 kişiden oluşan atlı birlik de bırakarak seferlerine devam etmiştir.²⁷ Böylece Amid (Diyarbakır)’in fethedilmesiyle bölgedeki Bizans ve Sasanî hâkimiyeti sona ermiştir.

²³ Gabriel Akyüz, *Diyarbakır’daki Meryem Ana Kilisesi’nin Tarihçesi M.S. 3. Yüzyıl*, 1. Bs, İstanbul 2000, ss. 41–42.

²⁴ Yakut el-Hamevi, Amid isminin Rumca (Yunanca) olduğunu söylemekte fakat Arapça anlamları üzerinde de durmaktadır. Bkz. Yakut el-Hamevi, *Mûcemu’l-Buldan*, Dâru’l-Kutubu’l-İlmiyye, 1.Bsk, Beyrut 1990, c.I, s.76.

²⁵ Bkz. Ramazan Şeşen, “Cezîre”, *DİA*, İstanbul 1993, c.VII, s.509.

²⁶ Mevlüt Koyuncu, “İlk İslam Fetihleri Döneminde el-Cezîre Bölgesi ve İslamlaşma süreci”, SAÜ Fen Edebiyat Dergisi, Sakarya 2008, s.133.

²⁷ Said Paşa, “Vilayetin Tarihçesi”, Diyarbakır Salnameleri, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 1999, c.III, s.382.

El-Cezîre bölgesi Hz. Osman zamanında eyalet haline getirilir ve bu bölgeye Hz. Muâviye vali olarak atanır. Hz. Osman, fethedilen bölgede İslâmiyetin yayılabilmesi ve bu bölgenin kontrolünün sağlanabilmesi açısından yeteri sayıda Müslümanın yerleştirilmesinin önemli olduğunu düşünür. Nitekim bu maksatla bölgeye yerleştirilen Arap kabileleri, adlarına göre “*Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rabia, Diyâr-ı Bekr*” olmak üzere üç ayrı yönetim altında toplanır.²⁸

Amid, Dört Halife sonrası Emevilerin (661–750) yönetimine geçer. Halife Abdülmelik döneminde el-Cezîre bölgesine gelen bir grup Hârîcî, kendi akîde ve inançlarını bu bölgede yeni müslüman olan kabileler arasında yaymaya çalışır.²⁹ Bir müddet sonra belli bir güç elde eden Hârîcîler isyan edince bölge karışır, fakat Abbasi Halifesi el-Mütevekkil Hârîcîlerin bu isyanını bastırır.³⁰

Amid (Diyarbakır) şehrinin de içinde yer aldığı “*el-Cezîre*” bölgesinin Müslümanların hâkimiyetine geçmesi, bu bölge sınırları içerisinde dünyanın en eski ilim yuvalarının kurulmasına, dolayısıyla İslâm medeniyetinin gelişmesine ve dünyaya ışık tutmasına vesile olmuştur. Ticari ve kültürel açıdan jeopolitik konumundan dolayı bölgede şehircilik süratli bir şekilde gelişmiştir.

1.1.2. Dönemin Siyasî, Dinî ve İlmî Yapısı

1.1.2. 1. Siyasî Yapı

Ortadoğu, Anadolu ve Mısır bölgelerinde 12. ve 13. Yüzyıllar, siyasî düzensizliğin hâkim olduğu bir dönemdir. Âmidî böyle bir dönemde yaşamıştır. Bu geniş coğrafyada, Bizanslılar, Büyük Selçuklular, Abbasiler ve Fâtimiler gibi büyük devletler ve halifelikler hüküm sürmekteydi. Bu bölgenin bir kısmına hükmeden Abbasiler, X. yüzyılda iyice parçalanmış ve bu bölgelerde bulunan çok sayıdaki küçük devletlerin ve beyliklerin başına buyruk hareketleri sonucu halifenin iktidarı kökünden

²⁸ Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, (trc. M.Fayda), Ankara 1987, Kültür Bakanlığı Yay. s.189; Abdurrahman Acar, *Amid (Diyarbakır) Şehri'nin Fethi, (Vâkidi'ye Göre)*, *DÜİFD*, Diyarbakır 1999, c.I,ss. 195–196

²⁹ Mukrimin Halil Yınanç, “Diyarbakır”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C.III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1963, s. 606.

³⁰ Yınanç, “Diyarbakır”, c.III, s.607.

sarsılmış, merkezi hükümet olarak siyasî birliği sağlayamamıştır.³¹ “Bütün bu siyasî karışıklıkların yanı sıra İranlı ve Şîî bir hanedan olan Büveyhilerin Bağdat’ı işgali bölgedeki iktidarları iyice sarsılan Abbasi halifelerini onların kuklaları haline getirmiştir. Büveyhiler, elde ettikleri güçlerini bir asır sonra kaybetmeye başlayınca Aslan Besâsiri aldığı dış destekle Bağdat’ı işgal eder ve hutbeyi Fâtımî halifesi adına okutmaya başlar. Bölgede Fâtımîlerin ağırlığının hissedilmesi Abbasilerin tamamen ortadan kaldırılmaya çalışıldığına bir göstergesidir. Bu sıralarda bölgede yeni bir güç olarak ortaya çıkan Selçuklular 1055 yılında Bağdat’ı Aslan Besâir’den alırlar ve Abbasi halifesinin dini itibarını iade ederler. Bundan sonra Abbasiler yarım yüzyıla yakın, Selçukluların siyasî hâkimiyetleri altında varlıklarını devam ettirdiler. Selçuklular, bölgenin büyük bir bölümünü Fâtımî tehlikesinden kurtararak Anadolu ve Ortadoğu başta olmak üzere bütün İslâm coğrafyasına yavaş yavaş hükmetmeye başladılar.”³²

Anadolu’nun büyük bir kısmı 1071 Malazgirt zaferi sonrası Türklerin eline geçti. Bu büyük zafer sonrası Ortadoğu ve Anadolu’ya yönelen Selçuklular, Büyük Selçuklu Devleti ile birlikte, bölgede birçok bağımsız devletler de kurdular. Bölgedeki Türk hâkimiyeti, elde edilen toprakların hanedan üyeleri arasında pay edilmesi ve taht kavgaları gibi nedenlerden dolayı zayıflamıştır. Bu durum, bölgede saldırıları devam eden Haçlılara karşı verilen mücadelenin zayıf kalmasına neden olsada Selçukluların, bir Türk hanedanı olan Zengileri Halep ve Musul’a vali olarak atamasından sonra Türk atabeyleri ile bölgede yaşayan diğer Müslüman emirler haçlılara karşı bir araya gelebilmiştir. Böylece küçük beylikleri ve devletleri birleştiren Zengiler Haçlılar’a karşı büyük başarılar elde ettiler. Zengilerin hizmetinde bir komutan olarak görev yapan Selahaddin Eyyübî’nin bu başarılarında katkısı oldukça büyüktür. Onun elde ettiği başarılar bölgede yaklaşık 300 yıl kadar hâkimiyeti devam edecek Eyyübîler Devletini kurmasına vesile olmuştur.³³

³¹ Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, “Abbasiler”, *DİA*, Ankara 1988, C.I, s.31-38.

³² Bkz. Yıldız, “Abbasiler”, s.35; Selçuklu Abbasi Fâtımî İlişkileri için (bkz. Seyfullah Kara, *Selçukluların Dini Serüveni*, Şema Yayınevi, İstanbul 2010, 64vd.)

³³ Selçuklular dönemi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008; Ali Sevim, *Anadolu’nun fethi ve Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1988.

Âmidî'nin bir müddet himayesi altında yaşamını devam ettirdiği Eyyûbî Devleti, Selçuklu Devleti'nin en önemli uzantısı olup, aynı zamanda Zengiler Devleti'nin de devamıdır. Kurumsal aidiyetleri, sahip oldukları topraklar ve etnik kökenleri gibi unsurları arasında herhangi bir fark bulunmayan bu devletleri birbirinden ayıran tek şey başlarındaki yönetimlerdir. Selçuklularla birlikte Ortadoğu ülkelerine yayılan Türk hâkimiyeti, Eyyûbîler zamanında Kuzey Afrika ülkelerine kadar ulaşmıştır.³⁴

1.1.2. 2. Dîni ve İlmi Yapı

İslâm dünyası, XI. asırda siyasî ve dini açıdan bir keşmekeş içerisinde idi. Dini ayrışmaların yanı sıra buna bağlı olarak meydana gelen siyâsi bölünmeler sıkıntıları da beraberinde getirmiş, mezhep mücadeleleri zirve noktasına ulaşmıştı. Bu puslu havadan faydalanmak isteyen Şîî gruplar, Sünniler aleyhine siyasî ve askeri alanda çalışmalarını devam ettirerek halk arasında sayısal varlıklarını artırmak gayesiyle, açtıkları eğitim kurumlarında kendilerine taraftarlar yetiştirdiler. Keşmekeşliğin devam ettiği böyle bir ortamda, yeni bir devlet kuran ve hâkimiyet alanlarını daha geniş bir coğrafyaya yayma çabası içerisinde olan Selçuklular, dönemin Abbasi yönetimi tarafından Bağdat'a dâvet edilmiştir.

Selçuklular ile birlikte bölgede ciddi bir dönüşüm yaşanmaya başlanmış, şîilerin yoğun propogandası karşısında etkinliğini kaybeden Sünniliği tekrar canlandırmak için önemli eğitim kurumları inşa ederek yeni imkânlar sağlamışlardır. Böylece İslâm âleminin siyasî liderliğini ele geçiren Selçuklular, kendileri Hanefî mezhebine mensup olmalarına rağmen, Sünni mezhepler arasında oldukça dengeli bir siyaset izlemişlerdir. Hatta Sünnilik dışı mezhep ve akımlara karşı da ılımlı bir politika yürütmüşlerdir. Bunun yanında onlar, İslâm inanç sistemini yıkmaya çalışan aşırı akımlarla, devlet otoritesini sarsacak eylemlerde bulunanlarla ve halkın huzurunu bozmaya çalışanlarla mücadele etmişlerdir. Selçuklular'ın diğer önemli hizmetlerinden biri, Kur'an ve Sünnet'e uygun bir tasavvuf düşüncesinin gelişimine yönelik sağladıkları imkânlardır. Onların kurdukları eğitim kurumlarında "Tasavvuf, Tefsir, Hadis, Kelâm, Fıkıh" gibi ilimler yeniden okutulmaya başlanmış, böylece İslâm kültür ve medeniyetine büyük

³⁴ Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", Türkler, V, s. 60.

katkılarında bulunmuşlardır. Bu dönemde “*Kuşeyrî* (ö. 465/1072), *Gazâlî* (ö. 505/1111)” gibi tasavvufun en önemli temsilcileri yetişmiştir.³⁵

Selçukluların her bakımdan devamı niteliğinde olan Eyyûbîler, Selçukluların her alanda kurmuş oldukları müesseseleri daha da sistemli hale getirerek sayılarını çoğalttılar. Bu bakımdan Eyyûbîler devri, ilmî ve kültürel hayat göz önüne alındığında İslâm tarihinin en parlak dönemlerinden birisi olmuştur. Bu dönemde Şam ve Kahire ilmîn merkezi haline geldi. Bu uygun ortamda çeşitli konularda kıymetli eserler veren birçok âlim yetişti. “*el-Bağdâdî* (ö. 297/909), *Âmidî* (ö. 631/1233) ve *el-Kurtubî* (ö. 671/1273)” bu dönemde yetişen önemli âlimlerdendir.³⁶

1.1.3. Hayatı

Âmidî'nin asıl adı Ali b. Muhammed b. Sâlim'dir. Hicri 551/1156 yılında, Amid adı verilen Diyarbakır'da doğmuş, 12. yüzyılın sonları ile 13. yüzyılın başlarında yaşamıştır.³⁷ Doğduğu yer Amid'e nisbetle Âmidî ismini almıştır. Onun künyesi ise Seyfuddin'dir. Döneminin en meşhur kelâmcılarından biri olan Âmidî ilk tahsiline doğduğu şehirde başlamıştır.³⁸ Değerli üstatlardan Kur'an ilimlerini, Arapça ve Hanbelî fikhını tahsil etti. Âmidî eğitimini devam ettirmek için devrinin ilim merkezi olan Bağdat'a gitti. Burada ilk önce tanınmış Hanbelî fıkıh âlimlerinden münazara, cedel ve fıkıh ilmî dersi; daha sonra da hadisçilerin ileri gelenlerinden de hadis dersleri aldı.³⁹

Âmidî, Bağdat'a gidişinden kısa bir süre sonra Şâfîî âlim olan İbn Fadlan ile tanışmış, ondan usul ilimleri, münâzara, cedel ve diğer birçok alanla ilgili dersler alarak Şâfîî mezhebine geçmiştir. Âmidî üzerinde büyük etkiye sahip olan İbn Fadlan, onun akli ilimlerde derinleşmesine sebep olmuştur. Âmidî bilgisini daha da sağlamlaştırmak ve genişletmek gayesiyle felsefe ve diğer akli ilimlere dair dersleri Hristiyan ve Yahudi

³⁵ Bkz. Ahmet Ocak *Selçukluların Dini Siyaseti*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s.148; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 286-305.

³⁶ Bkz. Şeşen, “Eyyûbîler”, *DİA*, İstanbul 1995. C. XII, 20-24.

³⁷ Şerafeddin Adsoy, *Seyfuddin el-Âmidî'nin Dekâiku'l-Hakaik Fi'l-Mantık Adlı Eserini Tercüme, Tahkik ve Değerlendirmesi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s.6; Yüksel, *Âmidî'de Bilgi Teorisi*, İşaret Yayınları, İstanbul 2010, s. 13.

³⁸ Saadettin et-Teftazani, *Kelâm İlmi ve İslam Akâidi*, (Haz: Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 2010, s.15.

³⁹ Emrullah Yüksel, “Seyfeddin Âmidî”, *TDV*, III, 1991, s.57-58.

bilginlerinden aldı. Felsefe ve mantıkta ciddi bir birikim elde ederek zamanının en salâhiyetli kişilerinden biri oldu. Ancak onun felsefî ilimler ile meşgul olması bazı kimselerin ona cephe almasına neden olmuştur. Onun şöhretinin yayılması, başarısının günden güne artması ve insanların ondan faydalanması bazı insanları kıskançlığa sürüklemiştir. Bu tür insanlar onun felsefeyle uğraşmasını eleştirmiş ve akidesinin bozukluğuyla itham etmişlerdir. Karşılaştığı bu durumdan rahatsız olan Âmidî, Bağdat'ı terk edip Şam'a giderek Hama şehrine yerleşti. Akli ilimlerle ilgili eğitimini Şam'da tamamlayarak bilgisini arttırdı ve akli ilimlerde döneminin en büyük âlimi oldu.⁴⁰

Şam'ın Âmidî tarafından tercih edilme sebebi, burasının Eyyûbîlerin hüküm sürdüğü ve ilmî hareketliliğin canlı olduğu bir yer olmasıdır. Daha önceleri Bu bölgedeki Moğol istilâsı, haçlılar ve Şîî fitnesi sebebiyle Müslümanların ilmî hayatı oldukça zayıflamıştı. Musul atabeyi Nureddin Zengi siyasî birliği yeniden sağlamak için önce haçlılarla mücadeleye girerek önemli başarılar elde etmiş, sonra da İslâm inancını korumak maksadıyla medreseler kurmuştur. Onun yerine geçen Selahaddin Eyyûbî de onun yolunu takip etmiştir. Selahaddin Eyyûbî'nin birçok medrese açıp, hocaların ve öğrencilerin barınması ve geçimlerinin temin edilmesi için vakfiyeler kurması Şam ve Mısır'ı âlimler ve öğrenciler için cazibe hâline getirmiştir. Böylece İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden öğrenciler ve ilim adamları bu bölgeye gelerek yerleşmeye başlamışlardır.⁴¹ Baskı ve hakkındaki haksız ithamlardan ötürü yaşadığı yeri terk etmek zorunda kalan şahıslardan birisi de Âmidî'dir.

Âmidî, 592/1196 yılında Eyyûbîlerden Aziz b. Selahaddin'in yönetimindeki Mısır'a gitti. İmam Şâfiî'nin kabri yanındaki Nâsriyye medresesinde müderris olarak görev yaptı. Aynı zamanda Kahire'deki Zafiri Camii'nde bir süre ders okuttu. Fakat Mısır fakihleri ona karşı dışlayıcı bir tutum sergilediler. Onun hakkında, inancının ve niyetinin bozukluğuna, felsefî fikirleri yaymaya gayret göstermekle itham ettiler ve katledilmesi için fetva verdiler. Âmidî bu üzücü olaydan sonra, tekrar Hama'ya kaçmak zorunda kalmıştır.⁴²

⁴⁰ Subkî, *Tabâkâtu's-Şâfiyyeti'l-Kubra*, VIII, s.306-307; Cafer Karadaş, *Eş'arî Kelâm Okulu, Kelâm, Grafiker Yayınları*, Ankara 2012, s. 141.

⁴¹ Yüksel, *Seyfeddin Âmidî*, s. 57.

⁴² Yüksel, *Seyfeddin Âmidî*, s. 57.

Hama emîri Melik Mansur, himayesine aldığı Âmidî'yi öğrenci yetiştirmesi maksadıyla Mansuriyye Medreselerinde görevlendirmiştir. Hayatının en güvenli ve huzurlu dönemini onun yanında yaşayan Âmidî, en önemli eserlerini burada kaleme almıştır. Melik el-Mansur'un ölümü sonrası buradan ayrılıp Dimeşk'e yerleşen Âmidî'yi, Dimeşk emiri Melik el-Muazzam Aziziye medreselerinin başına getirmiştir.⁴³

Âmidî, Melik Muazzam'ın ölümüne kadar bu medreselerde sayısız talebe okutmuş ve birçok âlimin yetişmesine vesile olmuştur. Ayrıca çeşitli ilim meclislerinde münâzaralar yapmayı da âdet haline getirmiştir. Melik Muazzam'ın ölümü üzerine Eyyûbîlerin el-Cezîre hükümdarı Melik Eşref Dimeşk emiri oldu. Onun hâkimiyeti ile birlikte medreselerde, hadis, tefsir ve fıkıh'tan başka ilim okutulmamasına ve felsefe ile meşgul olanların sürülmesine dair bir ferman çıkartılmıştır. Bir süre sonra Melik Eşref, Âmidî'yi müderrislikten alarak kendi evinde göz hapsine aldı. Âmidî hayatının son anlarını evinde geçirmiş ve 631/1233 yılında, seksen yaşında hayata veda etmiştir.⁴⁴

1.1.4. İlmî Kişiliği

Âmidî, içinde yaşadığı asrın siyasî karışıklığına rağmen ilmî ve akademik çalışmalarını en üst düzeyde yapmıştır. Siyasî iradenin İlim adamlarına destek vermesi olumlu sonuçlar doğurken, aynı irade tarafından düşüncelerinden dolayı dışlanan hatta gözetim altında tutulan ilim adamları üzerinde de olumsuz bir etki oluşturmuştur. Onun yaşadığı dönem, ilim dünyasının belli bir bölümünün kendi içerisinde buhranlar yaşadığı, toplumun sorunlarına çözüm olacak yeni bir görüş ortaya koymak ve açılım yapmak biryana eskiyi olduğu gibi taklit eder duruma geldiği bir dönemdir. Hatta yeni bir görüş ortaya koymaya çalışanlara sapık ve saptırıcı gözüyle bakılarak çeşitli suçlamalarla karşı karşıya bırakılmışlardır. İşte böyle bir ortamda ilmî çalışmalarını yürüten Âmidî, bir mekândan başka bir mekâna yer değiştirmek zorunda kaldı. Hatta bir ara düşüncelerinden dolayı idam edilmesine karar verilmiş, buna rağmen hayatının sonuna kadar sahip olduğu düşüncelerinden hiçbir şekilde taviz vermemiştir.

⁴³ Yüksel, *Seyfeddin Âmidî*, s. 57. İbn Hallikân, "*Vefâyâtü'l-A'yân*," III, Dârû Sâdır, Beyrut 1978. s. 294.

⁴⁴ Yüksel, *Seyfeddin Âmidî*, s. 57.

Âmidî, yaşadığı asrın ilmî birikimine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu açılardan baktığımızda O, içinde yaşadığı toplumun sorunlarının aşılmasında pratik çözümler üreterek İslâm düşüncesine önemli katkılar sağlamıştır.

1.1.5. Eserleri

Âmidî'nin, ideallerinden taviz vermemesinin bir neticesi olarak kimi kaynaklarda yirmi⁴⁵, kimisine göre ise otuz kadar, içerik yönünden oldukça zengin, çeşitli dallarda yazılmış eserlerinin varlığından söz edilmektedir. Âmidî'nin yazmış olduğu eserlerin büyük çoğunluğu günümüze ya ulaşamamış ya da ulaştığı halde ortaya çıkarılamamıştır. Kelâm ve fıkıh alanındaki eserleri “*İbnü'l-Hâcib* (ö. 646/1249), *Adudüddîn İcî* (ö. 756/1355), *Teftâzânî* (ö. 792/1390), *Cücânî* (ö. 816/1413) ve *İsmâîl Şîrâzî* (ö. 1262/1846)” gibi sonraki dönem âlimlerini ciddi mânada etkilemiş, bu eserleri temel kaynak olarak almışlardır. Âmidî daha çok kelâm ve fıkıh yönüyle ön plana çıkmıştır. Ancak felsefe içerikli çalışmalarının en az diğer ilim dallarında yaptığı çalışmalar kadar önemli olduğu da gözardı edilmemelidir. Felsefe ve mantık eserlerinin çoğu yazma halinde olup henüz inceleme konusu yapılmadığından pek çok kimse tarafından bilinmemektedir.⁴⁶

1. Ebkâru'l-Efkâr: Bu eser, felsefi kelâmın en güzel örneklerinden biridir. Günümüzde bu eserin başta ülkemiz kütüphaneleri (Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 5452, Köprülü Ktp., nr. 794) olmak üzere dünyanın birçok kütühanesinde yazma nüshalarına rastlanmaktadır. Mantık ilmînin, olduğu gibi kelâmî deliller bölümüne eklenmesine bu eser sebep olmuştur.⁴⁷ Ayrıca eser; 2002'de Kahire'de Ahmet Muhammed el-Mehdi'nin tahkikiyle beş cilt, 2003'de ise Beyrut'ta Ahmet Ferid Mezidi'nin tahkikiyle üç cilt olarak basılmıştır.

⁴⁵ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, III, s. 294.

⁴⁶ Yüksel, *Âmidî'de Bilgi Teorisi*, s. 18-19; İsmail Hakkı İzmirli, “Âmidî”, *İslam Türk Ansiklopedisi*, I, s. 379-384.

⁴⁷ Ulvi Murat Kılavuz, *Kelâma Giriş*, İsam Yayınları, İstanbul 2010, s. 58; Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, (Çev. Ömer Türker), Kırk Gece Yayınları, İstanbul 2011, s. 17.

2. Gâyetü'l-Merâm fî İlmi'l-Kelâm: Âmidî'nin bu eseri kendi ifadesi ile "Ebkâru'l-Efkâr"ın bir özeti mahiyetindedir. Bu eser 1971'de Kahire'de Hasan Mahmud Abdullatif'in tahkikiyle basılmıştır.⁴⁸

3. el-İhkâm fî Usûli'l Ahkâm: Bu eser, mütekellim metoduna göre yazılmış fıkıh usulünün en güzel kitaplarından biridir. Başta İstanbul olmak üzere, dünyanın birçok kütüphanesinde el yazması mevcut olan bu eserin ilk baskısı 1332 yılında kahire'de yapılmış, 1985 yılında Beyrut'ta İbrahim el-Acuz'un eklediği haşiyelerle dört cilt olarak yayınlanmıştır.⁴⁹

4. el-Mübin fî Meani Elfazı'l-Hıkema ve'l-Mütekellimin: Felsefe ve mantıkla ilgili terimleri açıklayan bir sözlük niteliğindeki bu eser 1983 yılında Hasan Şâfi'nin tahkikiyle Kahire'de ve 1987 yılında Abdülemir Asem tahkikiyle de Beyrut'ta yayımlanmıştır.⁵⁰

5. Keşfu't-Temvihât fî Şerhi'l-İşarât ve't-Tenbihât: Bu eser, İbn-i Sîna'nın "el-İşarat" adlı eserinin şerhidir.⁵¹

6. el-Me'ahiz ale'r-Râzi: Âmidî, bu eserinde Fahreddin er-Râzi'nin "el-Metâlibu'l-Âliye" isimli eserini tenkit etmiştir.⁵²

7. Kitâbu'l-Bâhir fî Ulûmi'l-Eva'il ve'l-Evahir: Âmidî'nin felsefeye dair kaleme aldığı en kapsamlı eseridir.⁵³

8. Rumûzu'l-Künûz: Âmidî bu eserinde konuların büyük çoğunluğunu mantık, cedel ve felsefeye ayırmıştır. Eser, Âmidî'nin önceki eserinin özeti niteliğindedir.

⁴⁸ Yüksel, *Seyfeddin Âmidî*, s. 58.

⁴⁹ Yüksel, *Seyfeddin Âmidî*, s. 58; Coşar, "Seyfeddin Âmidî'nin İslam Düşüncesindeki Yeri ve Eserleri", s.188.

⁵⁰ Yüksel, *Seyfeddin Âmidî*, s.58.

⁵¹ Yüksel, *Seyfeddin Âmidî*, s.58.

⁵² Safadi, *el-Vâfi bi'l-Vefâyât*, XXI/346; Yüksel, *Seyfeddin Âmidî*, s.58.

⁵³ Yüksel, *Seyfeddin Âmidî*, s. 58.

9. Kitâbu't-Tâlikatü's-Sağira: Onun fıkıhla alakalı günümüze ulaşan tek kitabıdır.

10. Lübabu'l-Elbab: Bu eser Âmidî'nin usûle dair eserlerinden birisidir.

11. Kitâbu'l-Cedel

12 el-Mevahizu'l-Celiyye fi'l-Muahezati'l-Cedeliyye

13. Delil'ü Müttehidi'l-İ'tilaf ve Ca'dun fi Cemii Mesâili'l-Hilaf

14. Hülâsatu'l-İbriz Tezkiratu'l-Meliki'l-Aziz: Âmidî özet bir kelâm kitabı olan bu eserini Melik Aziz bin Selahaddin'e ithafen yazmıştır.

15. Menaihu'l-Garâih: Bir ciltten oluşan bu kitap Ebkar'ın özetidir.

16. Feraidü'l-Fevâid: Bir cilt halinde bulunan bu eserin konusu hikmettir.

17. Dekâiku'l-Hakaik

18. Kitabu't-Tercihât fi'l-Hilâf

19. el- Mevazhizu'l-Celiyye fi'l-Muahezati'l-Cedeliyye

20. el-Graib ve Keşfü'l-Acaib fi'l-İktiranati'l-Şartıyye

2. BÖLÜM

2.1. SEYFUDDİN EL-ÂMİDİ'NİN EL-EBKÂRU'L-EFKÂR FÎ USÛLİ'D-DÎN ESERİNDE MEZHEPLERİN TASNİFİ

2.1.1. İslâm Ümmetinin Ayrılığa Düşmesinin Sebepleri

Âmidî İslâm ümmetinin ayrılığa düştüğü konuda şöyle demektedir: “Müslümanlar Hz. Peygamber’in vefâtı anında tek bir inanç ve yol üzere idiler. Ancak içten münafık ve dıştan samimi Müslüman görünenler bir istisna teşkil ediyordu. Sonra aralarında, ilk kez içtihatla ilgili işlerde ayrılık meydana geldi. Bu içtihat ayrılığı, îmân veya küfrü gerektirmiyordu. Onların bu içtihattan amaçları, dini merasimi ayakta tutmak ve doğru dini metotları devam ettirmektir.”⁵⁴

Âmidî, Hz. Peygamber’in hayatının son zamanlarında zuhûr eden ihtilaflardan bazılarını şöyle sıralamaktadır:

2.1.2. Kalem-Kırtas Hadisesi

Hz. Peygamber’in ölüm hastalığı şiddetlendiğinde, “bana bir kalem ve kâğıt getirin, size bir kitap yazdırayım ki benden sonra şaşkınlığa düşmeyesiniz” dedi. Orada bulunan Hz. Ömer: “Hastalığı dolayısıyla Hz. Peygamber kendini kaybetmiştir. Bize Allah’ın kitabı yeter” deyince, orada bulunanlar arasında uzun süre bir gürültü ve tartışma başlamış, bunun üzerine Hz. Peygamber: “Benim yanımdan kalkın gidin, benim yanımda çekişmeniz doğru değildir” diyerek onları dağıtmıştır. Bunun üzerine İbn Abbas, “o ne büyük musibet ki, Hz. Peygamber’in bizim için yazdıracağı kitaba mâni oldu” dedi.⁵⁵

2.1.3. Üsâme Ordusu Konusu

O’na göre, diğer bir önemli ihtilaf Üsâme ordusu konusundadır. Resûlullah: “Üsâme’nin ordusunu hazırlayın, ondan dönen kişiye Allah lanet etsin.” buyurmuştu.⁵⁶

⁵⁴ Âmidî, “*Ebkârul-Efkâr fi usûli’-d-din*”, I-V, (thk. Ahmet Muhammed el-Mehdi), Kahire: Matbatü Dari’l-Kütüb ve’l-Vesâik’ıl Kavmiyye 1423/2002, V, s. 37.

⁵⁵ Âmidî, *Ebkârul-Efkâr*, V, s. 37; Bkz. Bühâri, “İlim”, 39.

⁵⁶ Âmidî, *Ebkârul-Efkâr*, V, s. 37.

Ashabın bir kısmı Hz. Peygamber'in emrinin bir an önce yerine getirilmesini isterken bir kısmı da Hz. Peygamber'in hastalığının iyice ağırlaştığını gerekçe göstererek gidip de geri döndüklerinde onu tekrar görememe endişesiyle seferin bir müddet tehir edilmesini istemişti. Neticede Resûlullah'ın vefatına kadar Medine'de kalan Üsâme ordusu, Hz. Ebubekir'in halife seçilmesinin akabinde onun tarafından sefere çıkarılmıştır.

2.1.4. Hz. Peygamber'in Vefatı Konusu

Âmidî'ye göre, Müslümanlar arasında vuku bulan üçüncü ihtilaf, Hz. Peygamber'in ölümü konusundadır. Şöyleki Resûlullah'ın vefat ettiği haberini duyan Hz. Ömer "Her kim Muhammed (sav)'in öldüğünü söylerse, kılıcımla üstüne yürürüm. O ancak Meryem oğlu İsa gibi göğe yükselmiştir" deyince Hz. Ebubekir: "Kim Muhammed'e tapıyorsa, Muhammed ölmüştür; kim Muhammed'in Rabbine tapıyorsa, şüphesiz O, Hayy'dır, ölmez" dedikten sonra, "*Muhammed sadece (ölümlü) elçidir. Ondan önce de Peygamberler gelip geçmiştir. O ölse ya da öldürülse gerisin geriye eski inançlarınıza mı döneceksiniz? Kim eski inançlarına geri dönerse, bilsin ki Allah'a herhangi bir şekilde asla zarar veremez*"⁵⁷ ayetini okumuş, bunun üzerine orada bulunanlar Ebubekir'in sözüne uymuşlar, Ömer de: "*Sanki bu ayeti şu anda işitir gibi oldum*" demiştir.⁵⁸

2.1.5. Hz. Peygamber'in Defnedileceği Yer Meselesi

Âmidî, Müslümanlar arasında dördüncü ihtilafın Hz. Peygamber'in defnedileceği yer konusunda olduğunu aktarır. Muhâcirler Resûlullah'ın doğup büyüdüğü, yetiştiği yer ve ailesinin vatanı, hicretinin başlangıcı olması sebebiyle onun Mekke'de defnedilmesini istemişlerdi. Buna mukabil Ensar ise Peygamber'in hicret yurdu ve kendisinin destek gördüğü yer olması sebebiyle Medine'de defnedilmesi gerektiğini belirttiler. Bu arada bazı sahâbeler de birçok peygamberin kabirlerinin bulunduğu yer olması hasebiyle Beytül-Makdis (Kudüs)'de defnedilmesini teklif ettiler. Daha sonra

⁵⁷ Al-i İmran, 3/144.

⁵⁸ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 38; (Geniş bilgi için bkz. Eşari, *Makâlâtü'l İslâmiyyin ve İhtilâfi'l-Mussallin* çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, Kabcacı yayınevi, İstanbul 2005, s. 28-29.

“Peygamberler öldükleri yerde defnedilirler”⁵⁹ hadisi gereğince Hz. Peygamber ittifakla Medine’de defnedilmiştir.

2.1.6. İmamet-Hilafet Meselesi

Âmidî, beşinci ihtilafın imâmetle ilgili olduğunu ifade eder. Ona göre İslâm ümmeti arasındaki en büyük anlaşmazlık bu konuda olmuştur.⁶⁰ Resûlullah (s.a.s)’ın vefatı sonrası amcası Hz.Abbas, damadı Hz.Ali ile diğer Ehl-i Beyt mensupları Resûlullah’ın tekfin ve teçhiz işleri ile meşgul olurken Ensar’ın bazı ileri gelenleri Sakifetü Beni Saide’de⁶¹ toplanarak devlet yönetimine kimin geçeceğini kendi aralarında tartışmışlardı. Ensar kendi içinde Evs ve Hazreç kabilelerinden oluştuğu için her iki kabile de halifenin kendilerinden olmasını istiyordu. Fakat hilafetin Evs ve Hazreç’ten birinin eline geçtikten sonra diğer kabilenin bir daha hilafeti elde edemeyeceği endişesini taşımalarına rağmen Hazreç tarafı ağır basarak reisleri Sa’d b. Ubâde’nin üzerinde ittifak ettiler. Durumdan haberdar edilen Hz.Ebubekir, Hz. Ömer ve Ubeyde b. Cerrahla birlikte Ensar’ın ileri gelenlerinin toplandığı mekâna gelmişti. Ensar ile Muhâcirler arasında yapılan görüşmeler neticesinde Ensar, Sa’d b. Ubade’nin hilafetini kabul ettiremeyeceklerini anlayınca bir emir kendilerinden bir emir de Muhâcirlerden olmasını teklif etmişlerse de kabul ettirememişlerdir. Zira muhâcirler adına konuşan Ebubekir, sadece bir yöneticinin seçilmesini ve bunun da Kureyş kabilesine mensup birinin olmasının gerekli olduğunu ileri sürmüştür. Neticede Hz. Ebubekir’in: “İmamlar Kureyş’ten olur”⁶² hadisini nakletmesi meselenin çözülmesini sağlamıştı. Ensar, Halifenin Kureyş’ten olmasına razı olunca Hz. Ömer, Hz. Ebubekir’i aday göstererek orada hemen ona biat etmiş, peşinden diğerleri biat ederek Ebû Bekir’in halife seçilmesi sağlanmıştır.

⁵⁹ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 38; Bkz. İbn Mâce, “Cenâiz”, 65.

⁶⁰ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 38; Krş. Eş’arî, *Makalatü'l- İslamiyyin*, s. 27-29.

⁶¹ Benû Sâide Sakifesi: Ensar’dan Benû Kâ’b b. Hazrec b.Sâide oğullarının Medine’deki gölgelediği. Hz. Peygamber’in vefatından sonra, ilk hilâfet tartışması burada yapılmış ve Hz. Ebû Bekir burada halife seçilmiştir. Bu mekânda konuşulanlar ve alınan kararlar İslam tarihi açısından önemlidir. (Bkz.İbn Hişâm, “*es-Sire*,” IV/306-312; İbnü'l- Cevzi, *el-Muntazam*, IV/64-65; Yakûti, *Mu’cemu'l-Buldan*, III/228-29.)

⁶² İbn Hanbel, *Müsned*, III,129,183. (Bkz. Mehmet S. Hatipoğlu, “Hilafetin Kureyşliliği”, *AÜİFD*. S. XXIII, Ankara 1978, s. 121-213.)

2.1.7. Hz. Peygamber'in Mirası Meselesi

Âmidî, altıncı ihtilafın, Fedek⁶³ ve Hz. Peygamber'e mirasçı olunması konusunda çıktığını ifade eder. Hz. Fâtıma babasından kalan Fedek arazisi için önce verâset, daha sonra da burasının kendisine temlik edilmesi gerektiğini iddia etti. Hz. Ebû Bekir ise “ *Biz Peygamberler miras bırakmayız. Bizden kalanların hepsi sadakâdir. Muhammed ailesi bu maldan ancak yiyebilirler*”⁶⁴ hadisini delil getirerek Hz. Fâtıma'nın isteğini geri çevirmiş ve bir müddet sonra Fedek arazisini beytü'l-mala vakfetmiştir.

2.1.8. Zekât Vermeyenlerle İlgili Mesele

Âmidî, yedinci ihtilafın zekât vermeyenlerle ilgili olduğunu ifade eder. Hz. Ebubekir'in hilafet zamanında bazı kabile mensupları zekât vermek istememişlerdi. Bu hâdise üzerine ashap arasında bunlara karşı nasıl bir tutum takınılacağına dair görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştı. Hz. Ömer'in de dâhil olduğu bir grup, bunlar İslâm'ın şartlarını yerine getirdiklerinden Müslüman oldukları gerekçesiyle onlarla savaşmamak gerektiğini ileri sürmüştü. Hz. Ebû Bekir ve onun görüşünü benimseyenler ise bunlarla savaşmak gerektiğini belirtmişlerdi. Birinci görüşü savunanlar Hz. Peygamber'in “ *Ben, insanlarla “Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammed Allah'ın elçisidir” deyinceye, namazlarını kılana ve zekâtlarını verene kadar onlarla savaşmakla emrolundum. Bunları yaptıklarında canlarını ve mallarını benden korumuş olurlar*”⁶⁵ hadisini delil getirmişlerdi.

Hz. Ebû Bekir ise aynı hadisin devamında yer alan “illa bi hakkiha...” ifadelerini kendi görüşüne delil getirmiş sonra da “ *Yemin ederim ki Hz. Peygamber'e zekât verdikleri halde bana zekât vermekten geri duranlarla savaşacağım*”⁶⁶ diyerek bu konudaki kararlığını ortaya koymuştu.

⁶³ Fedek, Medine'nin kuzeyinde küçük bir Yahudi köyü idi. Hayber vak'asında Hz. Peygamber'e geçmiştir. Onun hayatı boyunca ailesinin ve Beni Hâşim'den muhtaç durumda olanların ihtiyaçları için bir gelir kaynağı olmuştur. Hz. Ebû Bekir tarafından Hz. Fâtıma'ya verilmesi reddedilen Fedek, sonra Ömer b. Abdulaziz tarafından Ehl-i Beyt'e devrolunmuştur. (Bkz. Hüseyin Algül, “Fedek” *DİA*, İstanbul 1995, XII, s. 294-295.)

⁶⁴ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 38; Bkz. Buhari, “Megâzi”, 14, 38.

⁶⁵ Bkz. Buhâri, “İman”, 17; “Salat”, 28; “Zekât”, 1.

⁶⁶ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 38; Bkz. Müslim, “İman”, 32.

2.1.9. Hz. Ömer'in Halifelik İçin Görevlendirilmesi Meselesi

Âmidî'ye göre sekizinci ihtilaf, Ebû Bekir'in vefatı esnasında Ömer'i halife olarak görevlendirmesidir. Ebû Bekir kendisine: Sert ve kaba bir adamı bizim başımıza getirdin, diyenlere karşı, "Kıyamet gününde eğer Rabbim bunu sorarsa: Başlarına en iyilerini getirdim, derim" şeklinde cevap vermiştir.⁶⁷ Hz. Ömer'in halife olarak tayin edilmesi yönetimde liyâkatın son derece önemli olduğunu bizlere göstermektedir.

2.1.10. Şûrâ Meselesi ve Hz. Osman'ın Katli

Âmidî'ye göre dokuzuncu ihtilaf, şûrâ ve bu konudaki ihtilaflardır. Hz. Ömer'in ölümünü takiben şûrâ üyeleri Hz. Osman'a biat konusunda ittifak ettiler.

Bir başkası ise; Hz. Osman'ın öldürülmüş olmasıdır. Bu zulümden dolayı henüz sönmemiş bir fitne ortaya çıkmış bulunmaktadır.⁶⁸ Günümüzde o dönemde yakılan bu fitne ateşinin tesirleri ne yazık ki hâlâ görülmektedir.

2.1.11. Hz. Ali'nin Hilafeti Meselesi

Âmidî, onuncu ihtilafın, Hz. Ali zamanında, kendisine biat edildikten sonra ortaya çıktığını ifade eder. Hz. Âişe'nin tesiriyle Zübeyir ve Talha'nın Hz. Ali ile Cemel Harbi⁶⁹ denilen savaşı gerçekleştirmeleri, Hz. Ali ile Muâviye⁷⁰ arasındaki ihtilaf, Sıffin Savaşı⁷¹, Hâricîlerin muhalefeti, Ali'yi tahkime zorlamaları gibi ihtilaflardan da bahsetmektedir.

Âmidî, tâli meselelerdeki ayrılıklara örnek olarak Kelâle (ne oğlu, ne babası olup, vefat eden kişi) meselesindeki ihtilaf, dedenin kardeşlerle mirâsı, parmak ve dişlerin

⁶⁷ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 38.

⁶⁸ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, ss. 38-39.

⁶⁹ İslam tarihinde Cemel Vak'ası olarak da bilinir. Hz. Ali ile Hz. Âişe arasında gerçekleşen savaş 36/656 yılında Basra'da meydana gelmiştir. (Bkz. Taberi, Tarih, I,3011, 3057, 3069, 3233; Ethem Ruhi Fığlalı, "Cemel Vak'ası" *DİA*, İstanbul 1993, VII,320-321.)

⁷⁰ Muaviye b. Ebu Süfyan (ö.60/680) 603 yılında Mekke'de dünyaya gelmiştir. Emevi hilafetinin kurucusudur. Hz. Ömer tarafından önce Ürdün, ertesi yıl Dımeşk valiliğine tayin edilmıştır. Hz. Osman'ın ölümünden Hz. Ali'yi sorumlu tutmuş, bu yüzden Hz. Ali ile aralarında Sıffin savaşı meydana gelmiştir. Bu savaş "hakem olayı"na neden olmuştur. Hz. Ali'nin şehit edilmesi sonrası Hz. Hasan hilafeti ona devretmiştir. Muaviye hicri 60 yılında ölmüştür. (İrfan Aycan, "Muaviye b. Ebu Süfyan", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 333-34.)

⁷¹ Hz. Ali ile Muaviye arasında gerçekleşen bir savaştır (37/ 657). Ayrıntılı bilgi için bkz. Yakuti, "Mu'cem", III/414; İbnu'l-Esir, "el-Kâmil", III/161-172; Eş'arî, "Makalatü'l- İslamiyyin", s. 29-30; İbn Haldun, "Tarih", II/625-637.

diyete ve buna benzer meselelerde meydana gelen görüş ayrılıklarını saymaktadır. Ona göre bu tür ayrılıklar zamanla ve tadrîcî bir şekilde sahâbelerin son günlerine kadar devam etti. Nihayet “*Ma’bed el-Cühenî* (v.80 h./699 m.)”, “*Gaylan ed-Dimeşkî* ve *Yunus el-Esvarî*” gibi isimler ortaya çıktı. Bunlar kadere karşı çıkarak, her şeyin Allah’ın takdirine nisbet edilmesini reddettiler.

Âmidî’ye göre bu ayrılıklar kendi aralarında bir kısım bölünmelere neden olurken, diğer yandan başka görüş ayrılıklarını da beraberinde getirdi. Sonunda İslâm toplumu yetmiş parçaya ayrıldı.⁷²

2.1.2. 73 Fırka Hadisi

İtikâdi fırka tasnifi yapan yazarlar kaleme aldıkları eserlerinde gerek şekil ve içerik yönünden gerekse de kendi düşüncesini ve kendini mensup hissettiği oluşum dışında kalanlara bakışını önemli oranda etkileyen 73 fırka hadisi diye meşhur olan rivayettir. Pekçok fırka tasnifi bu hadisten hareketle yapılmıştır. Ancak her müellifin, bu hadis karşısında aynı tavrı sergilemediği görülmektedir.

Bazı makâlat yazarları, 73 rakamını hakiki anlamda kabul etmiş ve İslâm mezheplerini bu sayıyla sınırlandırma gayreti içine girmişlerdir.

Diğer yandan bir kısım âlimler, hadiste geçen 73 rakamının gerçeklik ifade etmediğini ve Arap dilinin bir özelliği olan “kesretten kinâye” yani çokluk kastedildiğini söylemişler, tasnif sistemlerinde 73 rakamına bağlı kalmamışlardır. Bu hadisi isnad bakımından sahih bulmayan İbn Hazm, böyle bir tasnif sistemi girişiminde bulunmamıştır.

Bazı yazarlar ise, bu hadise hiç değinmemekte ve fırka tasnifinde 73 rakamını esas almamaktadırlar. Bunların en önemli örneği Eş’arî’dir.⁷³

“Eş’arî’nin 73 fırka hadisine eserinde yer vermemesine ve tasnifini yaparken bu rakama itibar ertmemesine rağmen, Bağdâdî’nin etkisiyle Eş’arî âlimlerinin bu hadise

⁷² Âmidî, *Ebkârü’l-Efkâr*, V, s. 39.

⁷³ Bkz. Kâdir gömbeyaz, “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi”, *UUIFD*, c. 14, Sayı: 2, s.159.

büyük önem verdiği, fırka tasnifinde ölçü kabul edildiği bir gerçektir. Bunun bir örneği de Âmidî'dir.”⁷⁴

Tasnifine 73 fırka hadisi ile başlayan Âmidî, hadisin farklı rivayet şekilleri bulunmakla birlikte⁷⁵ meşhur olan tek bir sürümüne yer vermiştir. Âmidî, hadisin şu rivayet şeklini zikreder:⁷⁶

“Yahudîler 71 fırkaya ayrıldılar. Hıristiyanlar 72 fırkaya bölündüler. Benim ümmetim de 73 fırkaya ayrılacaktır. Birisi hariç hepsi Cehennem'de olacaktır. Dediler ki: Ey Allah'ın Resulü! Bildirdiğin o tek grup (*el-milletu'l vâhide*) kimdir? Buyurdu ki: Benim ve ashabımın yolu üzere bulunanlardır.”

73 fırka hadisini mucize olarak değerlendiren Âmidî, bu rakamın hakikat olduğunu kabul eden gruba dâhildir. Âmidî, bu hadisi zikrettikten sonra 73 fırkanın sayımına geçmiştir.

2.1.3. Mezheplerin İsimlendirilmesi

Her dinî oluşumun kendini tanımlaması ile başkaları tarafından tanımlanması farklı olmuştur. Bu durum, İslâm mezhepleri ve fırkaları ile yeni İslâmi hareketlerin isimlendirilmesine de yansımıştır. Ana fırka isimlerinin, fırkanın kendi tarafından değil, daha çok muhalifleri ya da siyasî iktidar tarafından aşağılayıcı veya kınamaya yönelik lakaplar şeklinde verilmîş olması mezheplerin nasıl isimlendirileceği konusunda herkesçe kabul görecektir yöntemlerin veya ölçütlerin belirlenemediğini gösterir.⁷⁷

73 fırka esaslı tasnif sisteminden doğan boşlukları doldurmak maksadıyla birçok mezhep ismi hayali olarak üretilmiştir. Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr* adlı eserinde tasnifini yaptığı fırkalar hakkında bilgi vermezden evvel neden bu isim veya isimlerle anıldıklarını açıklamıştır. Örneğin bir âlimin veya kurucusu kabul edilen kişinin adının arkasına veya babasının adının arkasına -iyye nisbet eki getirilmek sûretiyle

⁷⁴ Kâdir Gömbeyaz, *Uluslararası Seyfeddin Âmidî Sempozyumu Bildirileri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2009, s. 277.

⁷⁵ Hadisin değişik rivayetleri için bkz. (Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, Nün Yayınları İstanbul 1996, s. 21-28; Ahmet Keleş, “73 Fırka Hadisi üzerine Bir İnceleme”, Marife (Ehl-i Sünnet Özel Sayısı), yıl:5, sy. 3, Konya 2005, s. 25-45)

⁷⁶ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 39.

⁷⁷ Bkz. Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s.128-133.

isimlendirme yapıldı. Ebkâr'daki 'İşkâfiyye, Câhiziyye ve Sümâmiyye' gibi fırkalar bu tür fırkalardandır.⁷⁸

Mezhep isimlerinden bir bölümü muhalifler tarafından aşağılama ve hakaret etme kastıyla konulmuş isimlerdir. 'Şeytâniyye, Gurâbiyye ve Zemmiyye' gibi fırkalar bu türden isimlerdir.⁷⁹

2.1.4. Ebkâru'l-Efkâr'da İtikâdi Fırkaları Tasnifi

Âmidî, itikâdi fırkalara dair tasnifine, bu eserin V. Cildinin yedinci bölümü olan "İsimler ve Hükümler Hakkında" (*fi'l-esmâ ve'l-ahkâm*) başlığının 4. Faslı olan "Kible Ehliinden Hakka Muhalif Olanların Kâfir Olup Olmadığı" meselesi içerisinde yer vermiştir. Ona göre, Müslümanlar ihtilaf ederek sekiz sınıfa ayrılmıştır: Bunlar "Mu'tezile, Şîa, Havâric, Mürcie, Neccariyye, Cebriyye, Müşebbihe ve Fırkatu'n-Nâciye'dir."⁸⁰ Âmidî, bu fırkaları da kendi aralarında bir takım gruplara ayırmaktadır. Bu gruplardan yirmisi Mu'tezile'nin, yirmi ikisi Şîa'nın, on sekizi Hârîcîlerin, beşi Mürcie'nin, üçü Neccâriyye'nin, üçü Müşebbihe'nin, biri Cebriyye'nin ve biri de Fırka-i Nâciye'nin (Ehl-i Sünnet) fırkaları olup, tamamı yetmiş üç fırkâdır.

2.1.4.1. Mu'tezile

Âmidî, Mu'tezile ile alakalı verdiği bilgilere onlara verilen isimler ve bunların verilmiş sebeplerini açıklayarak başlar. Ona göre, Ashabu'l-adl diye de isimlendirilen Mu'tezile, Kaderiyye lakabıyla da anılır.⁸¹

a.Mu'tezile ismi: 'Hasan el-Basrî'nin⁸² yanına gelen bir kişi: "Ey imam! Günümüzde büyük günah işleyen küfürle itham eden bir grup, bir de: "Küfür edene

⁷⁸ Bkz. Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, ss. 44, 48, 50.

⁷⁹ Bkz. Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, ss. 57-59.

⁸⁰ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 40; (Eşâri tasnifinde, ayrılığa düşen Müslümanları "Şîa, Havâric, Mürcie, Mu'tezile, Cehmiyye, Dirâriyye, Hüseyiniyye, Bekriyye, Ashab-ı Hadis ve Küllabiyye" olmak üzere on sınıfa ayırmaktadır.) (Bkz. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 33 vd). Bağdâdî, ana fırkaları "Ravafız, Havâric, Mu'tezile, Mürcie, Neccâriyye, Cehmiyye, Bekriyye, Kerrâmiyye, Müşebbihe ve Fırka-i Nâciye" şeklinde 11 adet saymaktadır. İsferyini'de de bu şekildedir. Şehristânî'ye göre ana fırkalar "Mu'tezile, Cebriyye, Sıfatiyye, Havâric, Mürcie ve Şîa" şeklindedir. Bunlardan "Cebriyye, Cehmiyye-Necdiriyye-Dirariyye'yi; Sıfatiyye de Eş'arîyye-Müşebbihe-Kerramiyye'yi" içermektedir. Tasnifinde 73 sayısını fazlasıyla aşan Fahrüddin Razi'ye göre ana fırkalar, "Mu'tezile- Havâric- Ravafız- Müşebbihe- Kerramiyye- Cebriyye - Mürciyye- Sufiyye ve Ehl-i Sünnet" şeklindedir.

⁸¹ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 40.

ibadet fayda vermediği gibi, î mân edene de günah zarar vermez.” diyen başka bir grup çıkmıştır. Birincisi Hârîcîyye’nin Va’idiyye kolu, ikincisi de Mürchie’dir. Bu konuda sen ne diyorsun?” diye sorar. Bunun üzerine Hasan el-Basrî düşünmeye başlar. Hocasını seyreden Vâsıl b. Atâ,⁸³ Onun cevabını beklemeden söze başlar ve şöyle der: “ Büyük günah işleyen bir kimsenin ne mutlak mü’min, ne de mutlak kâfir olduğuna hükmedemem.”

Daha sonra kalkıp mescide giden Vâsıl, sütunlardan birine yaslanarak bu sözlerin aynısını Hasan el-Basrî’nin talebelerinden bir kısmına tekrarlamış, “büyük günah işleyenin iki yer arasında bir yerde” olduğunu iddia etmiştir. Vâsıl’ın bu sözlerini işiten Hasan el-Basrî: “*Vâsıl bizden ayrıldı*” demiştir. Âmidî, bundan sonra Vâsıl ve Onun fikrinde olanlara “ayrılanlar” manasına Mu’tezile adı verildiğini ve bu ismin Hasan el-Basrî tarafından konduğunu söyler.

b.Kaderiyye ismi: Âmidî’ye göre bunlar, “Kaderiyye bu ümmetin Mecûsileridir”⁸⁴ şeklinde Hz. Peygamber’den rivayet edilen ve ümmetin yadırgadığı bu lakabın kendilerine getireceği sıkıntılardan korunmak için, hayır ve şerrin Allah’tan olduğunu kabul edenlerin bu isimle anıldığını, aynı zamanda bu kelimenin çeşitli anlamları içerisinde barındıran ortak bir isim olduğunu ileri sürmektedirler. “Sıfatıyye”, bu gruba tamamen muhalifken, “Cebriyye ve Kaderiyye” birbirine tam manasıyla karşıttır. O halde olayla uyuşmayan bir lafız, kendisine karşı olan bir topluluğa nasıl ad olarak verilebilir? Hâlbuki Resûlullah’ın “*Kaderiyye, Allah’ın kader konusundaki hasımlarıdır*” dediği nakledilmıştır.

c.Ashâbü’l-Adl: Âmidî bunların, en uygun olanın yaratılmasının Allah üzerine vacip olduğunu söyledikleri ve kadim olan sıfatları nefyettikleri için kendilerine “Ashâbü’l-Adl ve’t-Tevhid” adını daha uygun bulduklarını zikreder. Çünkü onlara göre; En iyi olanı yaratmak, ibâdet edene sevap, günah işleyene ceza vermek Allah üzerine vaciptir. O, kendi üzerine vacip olan bir şeyi asla ihlâl edemez. “Mu’tezile’ye göre

⁸² Ebû Said el-Hasen b. Yesar el-Basri, Hz. Ömer dönemi, Medine’de H.21 (642) yılında doğdu. H.110/728 yılında vefat etmiştir.

⁸³ Vâsıl b. Atâ el-Gazzâl, Basra asıllı, Mu’tezilenin kurucusu, ilk kelâmcı ve zahid kimselerden olup h. 80 yılında doğup h. 131 yılında vefat etmiştir.

⁸⁴ Ebû Davud, “*Sünne*”, 16; İbn Mâce, “*Mukaddime*”, 10,35.

kıdem”, Allah’ın en özel sıfatıdır. Bu konuda hiçbir sıfat ve zat Allah’a ortak olamaz. Allah’ın zâtı üzerine zâid sıfatları yoktur. Allah’ın kelâmı mahlûk ve muhdestir. Allah, âhirette gözle görülemez. Güzellik ve çirkinlik akılla bilinebilir. Fiilerinde hikmete uygun olana riâyet etmek, itaat ve tevbe edene sevap vermek, büyük günah işleyen bir kimseyi cezalandırmak Allah üzerine vaciptir.

Âmidî’ye göre Mu’tezile, yukarıda sayılan hususlarda görüş birliğine vardıktan sonra yirmi fırkaya ayrılmıştır. Bu fırkalardan bazıları, diğer bazı fırkaları tekfir etmektedir. Bu fırkalar şunlardır:

1.Vâsiliyye⁸⁵

Âmidî bunların Ebu Huzeyfe Vâsıl b. Atâ (80-131 h./699-748 m.)’ın mensupları olduğunu zikreder. Vâsıl, Hasan el-Basrî’nin öğrencisi olup, ondan bir kısım ilim ve rivayetler öğrenmiştir. Vâsiliyye adını alan zümrenin itizalî düşüncelerini şöyle açıklar;

a. Bütün ilâhi sıfatlar ‘Allah’ın’ ilminden ve kâdir olmasından ibarettir. Dolayısıyla Allah’ın sıfatlarından söz edilemez.

b. Kader Konusu: Bu konuda Vâsıl b. Atâ şöyle dedi: “Allah hâkim ve adildir, ona şer ve zulüm isnad edilemez, kullarından emirlerinin hilafına bir şey istemesi, bir şeyi gerekli kıldıktan sonra kullarını bundan dolayı cezalandırması câiz değildir. Kulların eylemleri; hareket etme, durma, dayanma, düşünme ve bilme fiillerine dayanmaktadır. Allah’ın kula, yapması mümkün olmayan bir şeyi yap demesi mümkün değildir” demektedir.

c. “El-Menziletü beyne’l-Menzileteyn” (Büyük günah işleyenin îmânla küfür arasında bir durumda bulunması düşüncesi): Hasan-ı Basrî’nin yanına gelen bir kişi, “Ey din önderi, zamanımızda büyük günah işleyenleri kâfir sayan bir grup ortaya çıktı, onlara göre büyük günah (kebire) insanı dinden çıkararak bir unsurdur ki bunlar, Hâricîlerden Vâidiyye fırkasıdır. Bir başka grupta var ki, bunlar büyük günah işleyenlerin durumunu Allah’a bırakıyorlar, onların îmânı bulunduğu büyük günahın zarar veremeyeceğini belirtiyorlar. Bunlar Müslümanların Mürciesidir. Bizim bu konuda inancımız ne

⁸⁵ Âmidî, *Ebkâru’l-Efkâr*, V, s. 40.

olmalı?” Hasan bu konuda biraz düşündü, o cevap vermeden öğrencisi Vâsıl, “Ben büyük günah işleyenin açık bir şekilde mü’min veya küfre düştüğü düşüncesinde değilim, o kimse ‘menzile beyne’l-menzileteyn’ durumundadır, buna göre mü’min de kâfir değildir”, diyerek hocasının yanından ayrılmıştır.

d. Cemel ve Sıffin savaşına katılanların hangisi olduğu bilinmemekle birlikte birinin mutlaka hatalı olduğu düşüncesi: Vâsıl, Hz. Osman’ın katilleri ve onu yardımsız bırakanlar hakkında da aynı kanaati ifade etmiştir. Ona göre iki gruptan biri, tıpkı lian hadisesindeki eşler gibi, hangisi olduğu kesin olarak bilinmeksizin fasıktır. Nasıl “*lian*” hâdisesinde birbirleriyle lanetleşen karı ve kocanın şehadeti kabul edilmezse, en azından bu fırkaların mensuplarının da şehadetleri makbul değildir. Osman ve Ali’nin hatalı olabileceklerini mümkün görürken, Ali, Talha ve Zübeyr’in şehadetlerini kabul etmezler.

2. Amraviyye

Âmidî, bunların Amr b. Ubeyd (80-144 h./699-761 m.)’in ⁸⁶ mensupları olduklarını, Onun, hadis râvilerinden olduğunu ve zühdüyle bilindiğini ve Vâsılıyye’nin yukarıda sayılan görüşlerini kabul ettiklerini zikreder. Yalnız onlardan farklı olarak Osman ve Ali hakkında her iki fırkayı da fâsık kabul etmişler, ne Hz. Ali ve taraftarlarının, ne de Hz. Âişe ile birlikte savaşanların şahitliklerinin hiçbir sûretle kabul edilmeyeceğini ileri sürmüşlerdir.⁸⁷

3. Hüzeyliyye

Âmidî’ye göre bunlar Ebu’l-Hüzeyl Hamdân b. el-Allâf (135-235 h./752-849 m.)’in⁸⁸ mensuplarıdır. Bunların diğer Mu’tezili fırkalardan başlıca şu hususlarda ayrıldıklarını zikreder:⁸⁹

⁸⁶ Amr b. Ubeyd b. Bâb, Mu’tezile’nin ilk kurucularından kelâmcı, zâhid ve hadis ravilerinden biri olup 144 (761) yılında vefat etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Avni İlhan, “Amr b. Ubeyd”, *DİA*, İstanbul 1991, III, s.93-94.

⁸⁷ Âmidî, *Ebkâru’l-Efkâr*, V, s. 42.

⁸⁸ Ebu’l Huzeyl el-Allâf’ın hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Mu’tezile’nin bir mezhep haline gelmesinde oldukça önemli rol oynamıştır. Arapça’ya çevrilen felsefe kitaplarını okuyup kendisini yetiştirdi. Muhtelif dinlere mensup pek çok kişiyle münazaralar yaptı. Başta yeğeni Nazzam olmak

a. Allah'ın takdir ettiklerinin ortadan kalmasından sonra, O'nun herhangi bir şeye güç yetiremeyeceği görüşüdür.

b. Cennet ve cehennemde bulunanların hareketleri Allah tarafından yaratılmış olup, onların bu hareketleri yapması zorunludur. Cennet ve Cehennemde devamlı kalacak olanların eylemleri son bulur ve onlar sürekli bir hareketsizliğe ulaşırlar. Bu durağanlık aşamasında bütün tatlar cennetlikler için bir araya toplanır, bütün kederler de durgun haldeki cehennemlikler için toplanırlar.

Ebü'l-Hüzeyl'in bu sözü söylemesi şundandır: O, âlemin hudûsü meselesinde, evveli olmayan hâdislerle, sonları olmayan hâdisler arasında fark olmadığını kabul ederek demiştir ki: “Ben aynı şekilde sonu olmayan hareketlerin olabileceğine inanıyorum. Her hareket mutlaka sükûna varacaktır.” Âmidî, bu nedenden dolayı Mu'tezilîlerin ona “*Cehmiyyü'l-Âhire*” dediklerini zikreder.

a. Allah, zâtından ibaret olan bir ilimle âlim, zâtından ibaret olan bir kudretle kâdir ve yine zâtından ibaret olan bir hayat ile hayy (diri) dir.

b. Allah mahalde bulunmayan ve hâdis bir irâde ile mürîddir. Bu görüşü ilk defa “Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf” ortaya atmıştır.

c. Ona göre Allah'ın kelâmının bir kısmı mahâlde muhtaç, bir kısmı da mahâlde muhtaç değildir. Allah'ın “*Kün (ol)*” sözü hâdis olup, bir mahalde bulunmaz. Fakat emir, nehiy, haber ve istihbara dair diğer birçok sözleri ise bir mahâlde ilgilidir. Çünkü eşyanın yapılışı “Kün” kelimesiyledir. Bu sebeple, bu söz için bir mahâl düşünülemez.

d. Allah'ın irâdesi muraddan başkâdir. Yaratma ona göre bir mahalde bulunmayan sözüdür.

e. Duygulardan silinmiş olaylar hakkında tevâtürle delil getirebilmek için, içlerinde Cennet ehlinde en az birinin bulunacağı yirmi kişinin haberine dayanması gerekir.

üzere çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Yüz yıla yaklaşan bir hayat yaşadığı bilinmektedir. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bkz. Metin Yurdagür, “Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf”, *DİA*, Ankara 2002, X, s. 330-332.
⁸⁹ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 42.

4. Nazzâmiyye⁹⁰

İbrahim b. Seyyâr en-Nazzâm (160-231 h./776-845 m.)'in⁹¹ mensuplarıdır. Nazzâm, felsefecilerin çok sayıda kitaplarını inceleyerek tedkik etmiş, onların düşüncelerini Mu'tezile'nin düşüncesi ile uzlaştırmıştır. Âmidî, onun görüşlerinden şu şekilde bahseder:

- a. O, Yüce Allah'ın, kullarına, onların iyilikleri dışında gücü yetmeyeceğini ileri sürer.
- b. Allah'ın kendi işini dileyicî olması, o işin ilmîne uygun olarak yaratıcısı olması demektir. Kulun işini dileyicî olması da, kuluna o işi emretmesi demektir.
- c. Nazzâm'a göre kulların fiilerinin hepsi hareketten ibarettir. Ona göre hareket, nasıl, kaç, nerede ve ne zaman gibi sorulara cevap veren herhangi bir değişikliğin başlangıcıdır.
- d. Nazzâm'a göre insan ruhtan ibarettir. Beden ise onun kılıfıdır. Ruh, beden içerisinde hareket eden zarif bir cisimdir.
- e. O, kulun fiilinin gücünü aşan her şeyin, tabiatı gereği Allah'ın fiili olduğunu söylemiştir.
- f. Nazzâm'a göre cevher, bir araya toplanmış arazlardan meydana gelmiştir.
- g. Ona göre Allah, mevcudatı şu anda buldukları hal üzere bir defada yaratmıştır. Fakat Allah Yattıklarının bir kısmını gizlemiştir.
- h. Nazzâm'a göre Kur'an'ın nazmı mucize değildir. Fakat Onun, geçmişte olanlardan ve gelecekte haber vermesi mucizedir. Allah, Arapların Kur'an'a muâraza (benzerini yazma) işine önem vermelerini menetmiştir.

⁹⁰ Âmidî, *Ebkârü'l-Efkâr*, V, s. 43.

⁹¹ Ebû İshâk İbrâhîm b. Seyyâr b. Hâni' en-Nazzâm, Basra Mu'tezile ekolünün ileri gelen kelâmcılarından. Basra'da doğup büyüyen, çok güzel nesir ve manzum yazdığı için Nazzâm lakabıyla anılmıştır. Nazzâm, dayısı *Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf*'in öğrencisi oldu. O genç yaşta, 220-230 (835-845) yılları arasında vefat etmiştir. (Mustafa Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, Ensar Yayınları, İstanbul 2012, s. 415-417).

i. Sayısı tesbit edilemeyen tevatürün bile yalan olma ihtimali vardır. Şeriatıta İcmâ ve Kıyas'a dayanmak doğru değildir.

j. Tafra, yani iki mesafe arasındaki bazı yerleri katetmeksizin geçmek mümkündür. Bunlar Rafizilere de meylederler.

k. İmam nasla tayin edilir. Peygamberimiz, Hz. Ali'yi nasla imam tayin ettiği halde, Hz. Ömer bunu gizlemiştir.

l. Nazzâm'a göre, şeriatın gelmesinden önce, bir insan aklını kullanabilecek düzeyde ise Allah'ı bilmesi zorunludur. İnsanların bütün fiilerinde iyiyi ve kötüyü bilip anlamak akıllıdır.

m. Nazzâm'a göre, zekât miktarının azını çalan veya gasbetmek sûretiyle hıyânet eden bir kimse fâsık sayılmaz.

5. Esvâriyye⁹²

Ali el-Esvâri'nin⁹³ görüş ve düşüncelerini benimseyenlerdir. Âmidî bunların, Nazzâmiyye'nin görüşlerine ilaveten şu fikirleri de ileri sürdüklerinden bahseder.

Allah'ı zulüm, yalan ve kullar için en uygun olanı terketmeye kâdir olmakla vasıflandırmak câiz olmadığı gibi, mü'minlere ve çocuklara azap etmekle vasıflandırmak da mümkün değildir. Allah'ın bildirdiği veya heber verdiği şeyin, iki taraftan biriyle ilgili olması, kulun diğerine de kâdir olmasını ortadan kaldırmaz.

6. İskâfiyye⁹⁴

Bunlar Ebu Ca'fer el-İskâfi (v.240 h./854 m.)'nin⁹⁵ mensuplarıdır. İskâfi'ye göre, Allah, çocuklara ve delilere zulmetmeye kâdirdir, fakat akıllı kimselere zulmetmeye kâdir değildir.

⁹² Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 44.

⁹³ İsfahan'ın Esvâri köyünden olması sebebiyle bu nisbe ile anılan Ali el-Esvâri hakkında yeterli bilgi bulunmamakla beraber, önceleri Basra'da el-Allâf'ın öğrencisi olduğu, Bağdat'a gittiğinde Nazzâm'la yaptığı münazaralar sonunda onun fikirlerini benimsediği bilinmektedir. Bkz. Mustafa Öz, "Mezhepler Tarihi ve Terimler Sözlüğü", s.140"; Mustafa Öz, "Ali Esvâri", *DİA*, İstanbul 1989, II, 391.

⁹⁴ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s.44.

7. Câferiyye⁹⁶

Âmidî, bu mezhebin tanınmış iki tane Ca'fer'i olduğunu bildirir. Biri Ca'fer b. Mübeşşir (v.234 h/848 m.),⁹⁷ diğeri Ca'fer b. Harb (v.236 h./850 m.)⁹⁸ dir. Âmidî'ye göre bunlar el-İskâfî'nin görüşüne uymuşlar ve ona şu görüşlerini ilave etmişlerdir.

İbn Mübeşşir'e göre bu ümmetin fâsıkları içinde, Mecûsilerden ve zındıklardan daha kötü olan kimseler vardır. Şarap içen kimse hakkında uygulanan “şarap içme” cezası hususundaki icma yanlıştır. Çünkü had cezasında müteber olan nastır. Bir buğday tanesi dahi çalan kimse fâsıktır ve dinden çıkmıştır.

8. Bişriyye⁹⁹

Âmidî'ye göre bunlar, Bişr b. Mu'temir'e (v.210 h./825 m.)¹⁰⁰ tâbi olanlardır. Bişr, tevellüd konusunu ortaya koyarak aşırıya gitmiştir. Ona göre:

a. Bişr'e göre renk, tat, koku ile duyma ve görme ile ilgili bütün idrakleri, insan kendi fiili ile meydana getirebilir. Bu da tevellüd yoluyla olur. Fakat böyle bir şeyin meydana gelebilmesi için, o işin sebeplerini hazırlamak gerekir. Kudret ve İstitâ'at, bünye ve organların âfetlerden korunmasıdır.

⁹⁵ Semerkand asıllı olup ailesinin Irak'ta ikamet ettiği yere nisbetle İskâfî olarak anılan, mesleği terzilik olmasına rağmen kelâma ilgi duyan, Câ'fer b. Harb'in himayesinde Mu'tezile kelâmına yönelen, geniş bilgi ve üstün ahlaki özellikleri ile temayüz eden Ebu Câ'fer muhammed, Mu'tasım billâh'ın takdirini kazanmış ve Mu'tezile doktrininin yayılması işiyle görevlendirilmiştir. Bağdat Mu'tezilesi âlimlerindendir. Mu'tezile bünyesinde İskâfîyye kolunun kurucusu olarak gösterilir. (Bkz. Mustafa Öz, *Mezhepler Tarihi*, s. 249).

⁹⁶ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 44.

⁹⁷ Bağdat Mu'tezile ekolünün ileri gelenlerindendir. Bağdat'ta doğdu. Kelâm ilmini öğrendi ve önemli âlimlerle münazaralarda bulundu. Dönemin devlet adamlarının yaptıkları kadılık tekliflerini kabul etmeyerek siyâsetin dışında kalmaya çalıştı. Bağdat'ta vefat etti. (Geniş bilgi için bkz. E. Yüksel, “Ca'fer b. Mübeşşir”, *DİA*, İstanbul 1996, VI, 553-554).

⁹⁸ Bağdat Mu'tezilesi'nin önde gelen kelâm ve fıkıh âlimidir. Ca'fer b. Harb, Ebu Mûsa el-Murdâr'ın öğrencisi olup hocasından çok etkilenmiş, Basra'ya giderek Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf ile münazaralarda bulunmuş, onu görüşlerini tenkit için eser yazmış, ayrıca Nazzâm'ı tekfir etmek için bir kitap yazmış ve yaşadığı dönemdeki fikir hareketlerini yakından takip etmiş bir kişidir. (Geniş bilgi için bkz. Cihat Tunç, “Ca'fer b. Harb”, *DİA*, İstanbul 1996, VI, 549).

⁹⁹ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 45.

¹⁰⁰ Mu'tezile'nin Bağdat ekolünün kurucusu olan Bişr'in hayatı hakkında yeterli malûmat mevcut değildir. Bağdat'ta veya Kûfe'de doğduğu nakledilmektedir. İtızal düşüncesini öğrenen Bişr, Bağdat'a dönerek daha sonraları Bağdat Mu'tezilesi olarak adlandırılacak kendi okulunu oluşturdu. Bişr'in kelâm düşüncesi Ca'fer b. Mübeşşir ve Ca'fer b. Harb gibi Bağdat Mu'tezilesi kelâmcıları üzerinde etkili oldu. Bişr b. Mu'temir aynı zamanda iyi bir şairdir. Bişr, 210/825 yılında vefat etmiştir. (Geniş bilgi için bkz. Cihat Tunç, “Bişr b. el-Mu'temir”, *DİA*, İstanbul 1996, VI, 223-224).

b. Allah, yeni doğmuş bir çocuğa ceza vererek zulmetmeye kâdirdir. Ceza verirse zâlimdir. Fakat Allah kendisi hakkında zâlim denmesini istemez. O zaman şöyle demek gerekir: “Eğer Allah o çocuğa azap ederse, çocuğun âkil, bâliğ, âsi ve azaba müstehak olması gerekecektir.” Bu sözde çelişki vardır. Zira bu: “Yüce Allah eğer zulmetmeseydi, bu zulmüyle âdil olurdu.” demektir.

9. Murdâriyye¹⁰¹

Âmidî'ye göre bunlar, “*Ebû Mûsâ İsa b. Sabih el-Murdâr el-Basrî*”nin (226/841)¹⁰² mensuplarıdır. Kendisi Bişr b. Mu'temir'e öğrenci olmuş, bilgisini ondan öğrenmiş, zühd ve takvâya düşkünlüğünden dolayı “*Mu'tezile'nin râhibi*” ismiyle anılmıştır. Âmidî, onların önemli bazı görüşlerini şöyle sıralar:

- a. Allah yalan söylemeye ve zulmetmeye gücü yeter ancak yalan söyler ve zulmederse yalancı ve zâlim olur. (Allah onun bu söylediklerinden münezzehtir.)
- b. Bir fiilin doğrudan doğruya değil de, tevellüd yoluyla iki fâilden meydana gelmesi câizdir.
- c. İnsanlar nazım ve belâğat yönünden Kur'an gibisini ve hatta daha güzelini meydana getirmeye kâdirdir.
- d. Hükümdarlarla yakın alâka kurarak, onunla oturup kalkanlar kâfirdir. Böyle bir kimse başkasına mirasçı olamadığı gibi, başkaları da ona mirasçı olamaz.

10. Hişamiyye¹⁰³

Hişam b. Amr el-Fuvati (v.226 h./840-41 m.)'nin¹⁰⁴ mensuplarıdır. Âmidî Onun, kader konusunda diğer Mu'tezililerden çok daha aşırı gittiğini belirtir. Görüşlerini ise şöyle sıralar:

¹⁰¹ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 45.

¹⁰² Bağdat Mu'tezile'sinin önde gelenlerinden Ebu Mûsâ İsa b. Sabih (veya Subeyh) el-Murdar el-Basrî'nin doğum yeri ve ailesi hakkında kaynaklarda bilgi mevcut değildir. Lakabının kirli, lekeli anlamında Farsça bir isim olan Murdar olması, onun İran'la ilişkisini hatıra getirmektedir. Kendisinin Bişr b. Mu'temir'in öğrencisi olduğu bilinmektedir. Murdar 226/841 yılında büyük ihtimale Bağdat'ta vefat etmiştir. (detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, “Murdâr, Ebû Mûsâ”, *DİA*, XXXI, S. 205-207).

¹⁰³ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 46.

- a.** Allah’a asla “Vekil” ismi verilemez. Eğer Allah’a bu isim verilirse, O’nun kendisinden daha üstün bir varlığın vekili olduğu anlaşılır ki, bu da tevhide aykırıdır. Nitekim Yüce Mevlâ Kur’an’da, “*Sen onlara de ki: Ben, o azaba karşı size kefil olacak değilim*”¹⁰⁵ buyurarak “Vekil” ismini koruyucu anlamında kullanmıştır.
- b.** Allah’ın, mü’minlerin kalplerini birleştirdiği ve fâsıkları sapıklığa uğrattığı söylenemez. Hişam’ın bu iddiası: “*Sen dünyaları harcasaydın onların kalplerini-gönüllerini böyle birleştiremezdin, fakat Allah işte onları birleştirmiştir*”¹⁰⁶ âyetine zıttır.
- c.** Arazilardan hiç birisi Allah’ın yaratıcı olduğuna ve peygamberliğini iddia eden resulün doğruluğuna delâlet edemez. Ayrıca, “*denizin yarılması*”, “*âsânın yılanı dönüşmesi*”, “*ayın yarılması*”, “*sihrin bozulması*”, “*ölülerin diriltilmesi*”, “*suyun üzerinde yürüme*” vb. şeylerden hiçbirisi, Allah’ın Peygamberi olduğunu iddia eden kimsenin doğruluğunu göstermez. Ancak cisimler bunlara delâlet edebilir. Kur’an’da helâl ve harama delâlet yoktur.
- d.** İhtilaf olmakla beraber, imâmetin sona ermesi için ümmetin ittifak etmesi şarttır. Onların bu görüşlerinden maksatlarının, Hz. Ebubekir’in imâmetini kötülemek olduğu söylenmiştir. Çünkü O’na biat, bütün sahâbenin ittifakıyla olmamış, bilakis her tarafta onun hilafına bir grup zuhur etmiştir.
- e.** Ona göre henüz cennet ve cehennem yaratılmamıştır. Çünkü şu anda faydalanan ve zarar gören kimseler onun içinde bulunmadığına göre, yaratılmasında bir fayda yoktur.
- f.** Hz. Osman’ın evi muhasara edilmemiş, zorla ve zorbalıkla da öldürülmemiştir. Hâlbuki bu olay mütevatirdir.

¹⁰⁴ Hişam b. Amr el- Fuvati eş-Şeybâni, muhtemelen Basra’da doğmuş Me’mun döneminde Bağdat’ta bulunmuş ve burada vefat etmiştir. Kaynaklar Hişam’ın Nazzâm ve Muammer b. Abbad gibi Mu’tezili kelâmcıların talebesi olduğunu belirtmektedir. Hişam’ın günümüze intikâl eden herhangi bir eseri bulunmadığı için, düşünce ve görüşleri daha ziyade kelâm ve mezhepler tarihi kaynaklarındaki ifadelerin birleştirilmesinden ortaya çıkmaktadır. (detaylı bilgi için bkz. Cihat Tunç, “Hişam b. Amr”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 151-52)

¹⁰⁵ En’am, 6/66.

¹⁰⁶ Enfâl, 8/63.

g. Bir namazın şartlarıyla birlikte başlayıp, sonunda onu bozan kimsenin namazının evveli ma'siyet (günah) tir. Bu görüş de icmaya aykırıdır.

11- Sâlihiyye¹⁰⁷

Âmidî'ye göre onlar, es-Salihi'nin mensuplarıdır. Müellif, bu mezhep mensuplarının görüşlerini şöyle açıklar:

Ölünün kudreti, irâdesi, ilmî, işitme ve görme duyusu vardır. İnsanların bu sıfatlarla muttasıf oldukları halde ölü olması, Allah'ın hayy(diri) olmasını gerektirir. Cevher bütün arazlardan arınmıştır.

12. Hâbitiyye¹⁰⁸

Âmidî, bunların Nazzam'ın talebelerinden Ahmed b. Hâbit (v.232 h./846 m.)'in¹⁰⁹ mensupları olduklarını belirtir. Bunlara göre:

Âlemin biri kâdim, diğeri hâdis olmak üzere iki ilahı vardır. Kâdim olan Allah, hâdis olan ise Mesih (İsa b. Meryem) olup, insanları âhirette o hesaba çekecektir. “*Melekler saf saf olup Rabbinin emri geldiğinde*”¹¹⁰ ayetiyle Resûlullah'ın “*Allah insanı Rahman'ın sûreti üzere yarattı*”¹¹¹ hadisindeki Allah kelimesiyle Hz. İsa kastedilmiştir. Hz. İsa'ya “mesih” denilmesi, cisimleri ölçüp meydana getirdiği içindir. Âmidî bunların kâfir ve müşrik olduğunu söylemektedir.

13. Hadesiyye¹¹²

Fazl el-Hadesi (v.257 h./872m.)'nin mensuplarıdır. Âmidî'ye göre, bu mezhep sâlikleri Hâbitiyye'nin görüşlerini benimsemekle birlikte, şunları da iddia etmişlerdir:

¹⁰⁷ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 46.

¹⁰⁸ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 47.

¹⁰⁹ Önceleri Mu'tezile mezhebine mensup olduğu bilinen Ahmet b. Hâtîb'in (ö.232/846-47) hayatı hakkında bilinenler son derece azdır. Basra'da yaşadığı, arkadaşı Fazl el-Hadesi ile birlikte Nazzâm'ın talebesi olduğu, daha sonra aykırı görüşleriyle hocasından ayrıldığı, bu sebeple Mu'tezile mensuplarının tepkisine mâruz kaldığı bilinmektedir. (detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öz, “Ahmet b. Hâbit”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 70-71.)

¹¹⁰ Fecr, 49/22.

¹¹¹ Buhâri, “İsti'zân”,1; Müslim. “Birr”, 115.

¹¹² Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 47.

a. İnsanlar öldükten sonra, cesetlerinden ayrılan ruhlar, dünyada canlılar arasında dolaşır ve sonunda başka bir canlıya (tenasüh) girerler.

b. Bütün canlılar mükelleftir. Allah, kullarını daha önce, bulunduğumuz âlemin ötesinde başka bir âlemde akıllı, yetişkin ve sağlıklı olarak yarattığını, onlara kendini bilme özelliğini ve nimetleri ihsan ettiğini iddia etmiştir. Sonra onları imtihan ederek nimetlerine karşı şükretmelerini teklif etmiştir Bunun üzerine bazıları O'na itaat etmiş ve onları ilk yarattığı naim yurduna yerleştirmiştir. Kendisine âsi olanları ise azap yeri olan cehenneme göndermiştir. İlahi emirlerin bir kısmına itaat, bir kısmına isyan edenleri de bu dünyaya çeşitli şekillerde getirmiş, her insan ilk yaratıldığı âlemdeki günahının derecesine göre bu dünyadaki şekil ve sûretini almıştır. Bunlardan bazıları insan, bazıları da hayvan şeklindedir. Günahı az, sevâbı çok olan güzel bir şekil alırken, günahı çok, sevâbı az olan da çirkin bir şekle bürünmüştür. Bu dünyadaki insanlar günahlarının derecesine göre, tenâsüh yolu ile çeşitli şekillerde ölüp, yeniden dirilirler.

14. Muammeriyye¹¹³

Muammer b. Abbâd es-Sülemî (v.220 h./835 m.)'nin¹¹⁴ mensuplarıdır. Onlara göre:

a. Allah cisimlerden başka hiçbir şeyi yaratmamıştır. Arazları meydana getiren cisimlerdir.

Onların bu görüşüne karşı şöyle denilmiştir: “Şaşılacak şeydir ki, Muammer'e göre cisimlerin meydana gelmesi ve yok olması arazlardandır. O halde nasıl oluyorda bu arazların, cisimlerin fiilerinden olduğunu söyleyebiliyorlar?”

b. Allah, kıdem sıfatıyla vasıflandırılmaz. Çünkü bu zamani bir tekaddüme delâlet eder. Hâlbuki Allah zamanla ilgili değildir.

c. İnsanın fiili istektir. Bunun dışında kalan hareket, durma ve dayanma gibi eylemlerinin tümü bedeninin edimleridir.

¹¹³ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, ss. 47-48.

¹¹⁴ Muammer b. Abbad es-Sülemî, felsefi düşünceleri ile şöhret kazanmış âlimlerdendir. Muammeriyye diye anılan fırkanın kendine nispet edidiği es-Sülemî'nin, 215/830 yılında Bağdat'ta vefat ettiği sanılmaktadır. (Detaylı bilgi için bkz. H. Dâiber. “Muammer b. Abbâd” *E12 ing*, VII, s. 259-260)

15. Summâmiyye¹¹⁵

Âmidî'ye göre bunlar, Sümâme b. Eşres en-Nümeiri (v.213 h./828 m.)'nin¹¹⁶ mensuplarıdır. Onların görüşlerini şöyle açıklar:

a. Mütevellid fiillerin (yapılan bir işin tesiriyle meydana gelen ikinci bir işin) fâili yoktur. Çünkü bu fiiler fâillerine nispet edilemez.

b. Bilgi, nazardan doğar. Yani bilgi akıldan doğar ve şeriattan evvel bu vaciptir. Âlem, tabiatla Allah'ın fiilidir.

c. Kâfirler, müşrikler, Mecûsiler, Yahudiler, Hristiyanlar ve zındıklar, kıyâmet günü toprağa dönüşecekler, ne cennete ne de cehenneme giremeyeceklerdir. Yaratıcısını bilmeyen kâfirler mâzurdurlar.

d. İnsanın irâdeden başka bir fiili yoktur. Irâdeden başka her şey, muhdisi olmayan bir hâdistir.

Âmidî, yukarıda aktardığı görüşlerin birçoğunun bâtıl olduğunu ifade etmiştir.

16. Hayyâtıyye¹¹⁷

Ebu'l Hüseyin b. Amr el-Hayyât (v.300 h./912 m.)'in¹¹⁸ mensuplarıdır. Âmidî'ye göre bunlar: Kaderiyyecidirler, yâni fiileri kullara isnât ederler. Ma'dûma “şey” adını verirler. Şey, yokluk halinde sabit ve kararlı demektir. Ayrıca şeye, cevher ve araz

¹¹⁵ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 48.

¹¹⁶ Büyük ihtimalle Basralı olan Sümâme, Hârun er-Reşid ve Me'mun dönemlerinde Bağdat'ta yaşamıştır. Muhtemelen Bermekiler'le olan ilişkisi yüzünden Harun Reşit tarafından hapsedildikten bir süre sonra halifenin meclislerine devam etmiş, Me'mun halife olunca onun hocası ve danışmanı konumuna yükselmiştir. Çoğunluğun kabulüne göre 213/828 yılında vefat etmiştir. (Geniş bilgi için bkz. Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, s. 494.)

¹¹⁷ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 49.

¹¹⁸ Mu'tezile'nin Bağdat ekolüne mensup kelâmcılarından birisidir. Ebu'l Hüseyin el-Hayyât'ın doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. Yusuf b. Musa el-Kattan'dan hadis öğrendiği, kelâm konusunda ise İsa b. Heysem es-Sûfi ve Ebu Mücâlid'den istifade ettiği, bilhassa sonuncu hocasının onun ilmî şahsiyetinin oluşmasında önemli ölçüde tesir ettiği bilinmektedir. Mu'tezile'nin çalkantılar içinde bulunduğu bir devrede yaşayan Hayyât, yaşadığı devrede Bağdat Mu'tezilesi'nin liderliğini üstlenmiş, genel olarak İslam'a, özellikle Mu'tezile'ye yapılan saldırılara karşı faaliyetlerini sürdürmüş, İbnü'r-Râvendîye karşı yazdığı reddiye olan el-İntisar günümüze kadar ulaşmıştır. Hayyât büyük ihtimalle 300 (913)'de ölmüştür. (Geniş bilgi için bkz. Şerafettin Gölcük, “Hayyât Ebu'l Hüseyin”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 103-105.)”

ismini de verirler. Yani sabit ve ma'dum zâtların, yokluk halinde, cinslerin muttasıf oldukları hallerle vasıflandığını söylerler.

Bunlara göre; Allah'ın irâdesi Allah ile kâim olan bir sıfat değildir, Allah da "lizâtihi mürid" değildir, irâdesi bir mekânda olan veya mekânda olmayan sonradan var olan bir irade de değildir. O'nun iradesi, kendi fiileri hakkında ise onlara emretmesidir. Allah'ın işiten, zâtını ve başkalarını gören olması, bunların taalluk ettiği şeyleri bilmesi demektir.

17. Câhiziyye¹¹⁹

Âmidî'ye göre bunlar, *Amr b. Bahr el-Câhız* (v.255/868)'in¹²⁰ mensuplarıdır. Görüşlerine gelince:

- a. Bütün bilgiler zaruridir. Hiç birimizde irade yoktur. Bizdeki irâde, yaptığımız işi bilmemiz, ondan gâfil olmamamızdır.
- b. Cisimler türlü tabiatlara sahip olup, kendilerine ait eserleri vardır.
- c. Cevherlerin yok olması mümkün değildir. Değişen sadece arazlar olup, cevherler sonsuzdur. Onlar heyûlâ hakkında da aynı şeyi söylemişlerdir.
- a. Cehennemliklerin cehennemdeki azapları sonsuz olmayıp, onlar ateşin tabiatına uygun hale geleceklerdir.
- b. Câhız'a göre, Kur'an'ın bir bedeni vardır. Bazen erkek, bazen de bir hayvan şekline girmesi mümkündür.

¹¹⁹ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 50.

¹²⁰ Câhız, Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından. 150 (767) senesinde Basra'da doğduğu tahmin edilmektedir. Bir zenci-Arap melezi ve patlak gözlü olması sebebiyle Câhız lakabıyla anılmıştır. Küçük yaştan itibaren Basra'daki ilim çevrelerinde hemen her konuda hocalardan istifade ederek tahsilini tamamlayan Câhız, birçok âlim ve ediplerin meclisine katılmak için seyahatler yapmıştır. 200/815 yılından itibaren eserlerini yazmaya başlamış, çalışmalarının Me'mun tarafından takdir edilmesi dolayısıyla Bağdat'a çağrılmıştır. Bundan sonra Bağdat ve Samarra'da devlet adamlarının muhitinde bulunan Câhız'ın itibarlı durumu, Mütevekkil'in 247/861 yılında öldürülmesine kadar devam etmiş, kendisi 255 yılı Muharrem ayında vefat etmiştir. Câhız'ın Arap dili ve edebiyatı, ticaret, hayvanat vb. konularda önemli eserleri günümüze intikâl etmiş bulunmaktadır. (Geniş bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, "Câhız" *DİA*, İstanbul 1993, VII, 20-24)

18. Kâ'biyye¹²¹

Âmidî'ye göre bunlar, “*Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî*”nin (ö.319/931)¹²² mensuplarıdır. Bunlara göre;

Allah'ın irâdesi Allah ile kâim olan bir sıfat değildir, Allah da “lizâtihi mürîd” değildir, irâdesi bir mekânda olan veya olmayan sonradan var olan bir irâde de değildir. Allah'ın kendisini ve başkasını görmesi, onları bilmesinden başka bir şey değildir. Nitekim Hayyâtıyye de aynı görüştedir.

19. Cübbâiyye¹²³

Âmidî'ye göre bunlar, Ebû Ali el-Cübbâî (v.h.235-303/m849-915)'nin¹²⁴ mensuplarıdır. Başlıca görüşlerini şöyle açıklar:

- a. Allah zâtını ululamak istediğinde, bir mekânda bulunmayan tazim ile zâtını yüceltir. Allah, âlemin yok olmasını dilediği zaman, o, mahalde olmayarak yok olur.
- b. Allah harf ve seslerden meydana gelen bir kelâm ile mütekellimdir ki, kendisi onu cisimde yaratır. O, bu söz ile konuşan, onu yaratan ve yapandır. O'nun kelâmı, kendisiyle kâim olan ve kendisine hulûl eden bir şey değildir. Allah, âhirette gözlerle görülemez.

¹²¹ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 50.

¹²² Mu'tezile âlimlerinden olan Ebû'l-Kasım Abdullah b. Mahmud el-Belhî el-Ka'bi, 273/886 yılında Belh'te doğmuş, kabilesine nisbetle Ka'bi olarak anılmıştır. Uzun süre kaldığı Bağdat'ta, Hayyât'tan kelâm ve nahiv dersleri alan Ka'bi, daha sonra Taberistan'da Zeydiyye liderlerinden Muhammed b. Zeyd'in hizmetine girmiş, bir ara da Samanilerin hizmetinde çalışmıştır. Kendisi fıkıh itibariyle Hanefî, itikâdi hususlarda Mu'tezili olan Ka'bi Ebu Mansur el-Mâtürîdî ve Ebu İshak el-İsferâyîni tarafından tenkit edilmiştir. Çeşitli beldeleri dolaştıktan sonra Neseft'e müderrislikle görevlendirildiği esnada 319 (913) yılında Belh'te vefat etmiştir. (geniş bilgi ve bibliyografya için bkz. Adil Bebek, “Ka'bi”, *DİA*, XXIV, s.27)

¹²³ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 51.

¹²⁴ Basra Mu'tezilesi'nin liderlerinden, kelâm, tefsir ve fıkıh konularında söz sahibi bir âlim olan Ebû Ali el-Cübbâî, Hûzistan'ın Cübbâ beldesinde doğmuş, küçük yaşta öğrenime başlamış, devrinin önde gelen âlimlerinden Ebu Yakup eş-Şahham'dan kelâm okumuş, hocasının ölümünden sonra onun yerine geçerek Basra Mu'tezilesi'nin reisi olmuştur. Hayatı boyunca ders okutmuş, münâzaralarda bulunmuş ve birçok öğrenci yetiştirmiştir. Cübbâî 303 yılı şaban ayında (Şubat 916) vefat etmiş ve Asker-i Mükrem'de defnedilmiştir. (Geniş bilgi için bkz. Y.Şevki Yavuz, “Cübbâî, Ebu Ali”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 99-102)

c. İnsan, kendi fiilini kendisi oluşturur. Büyük günah işleyenin mü'min veya kâfir değil, fâsıktır. Eğer tevbe etmeden ölürse cehennemde sonsuza dek kalacaktır.

d. Peygamberler günahlardan arınmışlardır. Evliya için kerâmet yoktur.

e. Allah, sorumlu tuttuğu kullarının aklını olgun yapmalıdır. Onu olgun yapması ve teklif sebeplerini hazırlaması Allah üzerine vaciptir. Yani mükellefe lütfetmesi ve onun için en uygun olana riâyet etmesi gerekir.

Cübbâi bu hususlarda Ebû Hâşim'le aynı görüşü paylaşmış, ancak şu hususlarda ondan ayrılmıştır:

Allah, ilim sıfatını ve biliciliğini gerektiren bir durum icap etmeksizin kendi zâtını bilir. Allah'ın Semî ve Basîr olmasının anlamı; "O diridir, O'nda bir âfet yoktur" demektir.

20. Behşemiyye¹²⁵

Ebu Ali Muhammed b. Abdülvehhab el-Cübbâi ve oğlu Ebu Hâşim Abdüsselâm'ın (v.321/933)¹²⁶ mensuplarıdır. Âmidî'ye göre Ebû Hâşim, babasından ayrı olarak şu görüşlere sahiptir:

a. İnsan, icma ve hikmete aykırı da olsa yapmadığı bir fiilden dolayı cezaya lâyık olabilir veya sevap kazanabilir.

b. Ona göre, konuşamaz halde iken yalan söylemekten tövbe etmek geçerli olmadığı gibi, cinsi bakımdan iktidarsız iken zinâdan tövbe etmek de bir şey ifade etmez.

c. Bir ilim, tafsili olarak iki maluma taalluk etmez. Allah'ın ne bilinen ne bilinmeyen, ne ezeli ne de sonradan meydana gelen bir takım halleri vardır.

¹²⁵ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 52.

¹²⁶ Babası gibi Bağdat Mu'tezilesi'nin önemli şahsiyetlerinden biri olan Ebu Hâşim, 277 (890) yılında Basra'da doğmuş, babasının ve devrinin önemli bilginlerinden Müberred'den ilim tahsil etmiştir. Babasının ölümünden sonra Bağdat'a giderek öğretim ve telif çalışmalarını burada sürdürmüş, 321 (933) yılında vefat etmiştir. (Geniş bilgi için bkz. Avni İlhan, "Ebû Hâşim el- Cübbâî", *DİA*, İstanbul 1994, X, ss.146-147)

Âmidî: “Bu bir tenakuzdur. Zira bir şeyin hâdis olmasının kadîm olmamaktan, meçhul olmasının da ma’lum olmamaktan başka bir manası yoktur. Ayrıca bilinmeyen bir hali isbat da mümkün değildir” demektedir.

2.1.4.2. Şîa

Âmidî, Mu’tezile’den sonra ikinci sırada Şîa’yı zikreder. Şîa, Hz. Ali’ye taraftar olanlardır. Bunlar: “Resûlullah’tan sonra Hz. Ali, gizli veya açık nassla imam tayin edilmiştir” demektedirler.

Âmidî’ye göre Şîa, biri diğerini tekfir eden yirmi iki fırkaya ayrılmıştır. Âmidî, Bu 22 fırkayı da üç ana fırkada toplar. Bunlar:

A. Gulat-ı Şîa¹²⁷

Âmidî’ye göre bunlar, imamlarının ilahi özellikleri bulunduğu hükmedenlerdir. Bunları onsekiz fırkaya ayırır.

1. Sebeiyye¹²⁸

Âmidî’ye göre bunlar, Ali’ye ‘sen ilahsın’ diyen ve Ali tarafından Medâyin’e sürülen “*Abdullah b. Sebe*”nin¹²⁹ mensuplarıdır.

Abdullah b. Sebe’ye göre Hz. Ali ölmemiş ve öldürülmemiştir. İbn Mülcem, Onun sûretine girmiş bir şeytanı öldürmüştür. Ali bulutlarda yaşamaktadır. Gök gürültüsü O’nun sesi, şimşek de O’nun kamçısıdır. O bundan sonra yere inecek ve dünyayı adâletle dolduracaktır. Bunlar gök gürültüsünü işittiği zaman “Ey mü’minlerin emiri selâm senin üzerine olsun.” derler.

¹²⁷ Âmidî, *Ebkâru’l-Efkâr*, V, s. 52; Gâliyye; çoğunlukla Şîa’nın içerisinde yer alan aşırı kişi ve grupları belirten terimdir. Haddi aşmak manâsındaki gulûv kökünden itidal çizgisini aşanlar demek olan bu terimin yerine, zaman zaman “*gîlâ*”t, “*ehlü’l-gulûv*” ve “*ashâbü’l-gulûv*” isimleri de kullanılır.(Geniş bilgi ve bibliyografik malûmat için bkz, Mustafa Öz, “Galiyye” *DİA*, XIII, S. 333-337)

¹²⁸ Âmidî, *Ebkâru’l-Efkâr*, V, s. 53.

¹²⁹ Bu kişinin Hz.Osman döneminde Müslüman olduğu, Hz. Ali hakkında aşırı fikirler ileri sürdüğü bilinmektedir. (Hakkında çok çeşitli şeyler söylenen bu kişi hakkında daha geniş bilgi ve bibliyografik malûmat için bkz. E.Ruhi Fıglalı, “Abdullah b. Sebe”, *DİA*, I, s. 133-134)

2. Kâmilîyye¹³⁰

Âmidî gulat fırkalarının ikincisi olarak Kâmilîyye'yi ele alır. Bunlar Ebu Kâmil'in mensuplarıdır. Ona göre:

- a. Sahâbeler Hz. Ali'ye biatı terk ettikleri, Hz. Ali de hakkını aramaktan vazgeçtiği için kâfirdir.
- b. Ölümden sonra ruhlar, bir şahıstan diğer bir şahsa (tenâsüh veya reankarnasyon) geçer.

3. Beyânîyye¹³¹

Âmidî'ye göre bunlar Beyân b. Sem'ân et-Temimi (v.126/743-44)'nin¹³² mensuplarıdır. Görüşleri ise şunlardır:

- a. Allah'ın, insanlar gibi organlarının bulunduğunu, vechinden başka herşeyin yok olacağını, *“Bir gün herşey yok olacak, sadece O kalacaktır”*¹³³ ayetine dayanarak sadece yüzünün kalacağını ileri sürmüştür.
- b. Ulûhiyyetten bir cüz Hz.Ali'ye hulûl etmiş, Ali'nin ulûhiyyeti oğulları Hasan, Hüseyin ve Muhammed b. Hanefiyye'ye, daha sonra Ebu Hâşim'e, ondan da kendisine intikâl etmiştir.

4. Muğîriyye¹³⁴

Âmidî'ye göre bunlar el-Mugîre b. Saîd el-İclî (v.119 h./737 m.)'nin¹³⁵ mensuplarıdır. Onlara göre:

¹³⁰ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 53.

¹³¹ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 53.

¹³² Aslen Yemenli olup Kûfe'de saman ticaretiyle uğraşan Beyan, Hamza b.Ammâre'den etkilenerek Muhtar es-Sekafi'nin Kûfe'deki isyanında büyük rol oynadı. Daha sonra kendisine katılan Muğire b. Said ile Kûfe'de faaliyetini sürdürdü. Neticede Irak valisi Halid b. Abdullah el-Kasri'nin emriyle her ikisi de yakalanıp 119/737 yılında yakılarak öldürüldüler. (detaylı bilgi için bkz. Şerafettin Gölcük, “Beyân b. Semân”, *DİA*, İstanbul 1996, c. VI, 28-29.)

¹³³ Kasas, 28/88.

¹³⁴ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 54.

a. Allah'ın sûreti, başında nurdan bir taç olan nurdan bir kişi şeklindedir. Sonra Allah, avucuna kulların amellerini yazdı. Bu defa kulların günahlarından dolayı gazaplanıp, terledi. Bu terinden, biri tuzlu diğeri tatlı, tuzlunun karanlık tatlının aydınlık olduğu iki deniz oluştu. Sonra suyu tatlı olan denize baktığında gölgesini gördüğünü, gölgesinin gözünü söküp ondan güneş ve ayı yarattığını, gölgesinin kalan kısımlarını imha ettiğini belirttikten sonra kendisiyle beraber başka bir ilah olması gerekmez, dediğini belirtti. Ona göre ilk yaratma insanların gölgelerinin yaratılmasıdır. Bütün gölgelerden önce yaratılan ilk gölgeler, Hz. Muhammed'in ve Hz. Ali'nin gölgeleridir. Daha sonra semalar, arz ve dağlara emaneti yüklenmelerini teklif etti, emanet onların Ali b. Ebi Tâlib'i imâmetten men etmeleri idi. Göklere, yere ve dağlara emaneti yüklenmelerini teklif etti, onlar bundan imtina ettiler. Bunu daha sonra insanlara teklif etti. İşte "*Emaneti insan yüklendi, o çok zalim ve çok cahildir*"¹³⁶ ayetinin anlamı budur. Hz. Ömer, imâmetin kendisine bırakılmasını şart koşarak, Hz. Ebû Bekir'e bu vazifeyi yüklenmesini emretti. "*(Onların hâli)Tıpkı şeytanın misali gibidir, çünkü şeytan insana inkâr et, der*"¹³⁷ âyeti, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkında nazil olmuştur.

a. Bunlara göre: 'Beklenen mehdi Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'dir. Onun ölmediğini, Hacir¹³⁸ taraflarında bir yerde yaşadığını iddia ederler.

Bazılarına göre beklenen mehdi Muğire'dir. O öldürülünce ashabı ihtilafa düşmüş, bazıları Muğire'nin beklendiğini, diğer bazıları ise bizzat Muğire'nin de iddia ettiği gibi Zekeriyâ'nın beklendiğini söylemeye devam etmişlerdir.

5. Cenâhiyye¹³⁹

Âmidî bunların Ca'fer b. Ebû Tâlib (Zü'l-cenâhayn)'in oğlunun torunu Abdullah b. Muâviye'nin (v.129 /746-7)¹⁴⁰ mensupları olduklarını belirtir.

¹³⁵ Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin azatlı kölesi olan Muğire b. Said el-İclî, daha önceki imamlardan imâmetin kendisine geçeceğini ileri sürmüş ve peygamberliğini ilan etmiştir. (Geniş bilgi için bkz. Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, s. 365-366)

¹³⁶ Ahzap, 33/72.

¹³⁷ Haşr, 59/16.

¹³⁸ Neced dolaylarında bir yer. Bkz. Yâkûti, *Mu'cem*, II/204.

¹³⁹ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 55.

¹⁴⁰ Cafer Tayyar'ın oğlunun torunu olan ve Cenâhiyye hareketinin lideri kabul edilen Abdullah b. Muaviye'nin doğum yeri ve tarihi hakkında yeterli malûmat yoktur. 127 (744) yılında Kûfe'ye

Bunlara göre ilâhi ruh, Hz. Âdem'den itibaren bütün peygamberlere intikâl etmiş, Hz. Peygamber'den Ali'ye, ondanda üç oğluna geçmiş, daha sonra da bu firkanın kurucusu “Abdullah b. Muâviye”ye ulaşmıştır. Şu anda Abdullah yaşamakta olup, Isfahan'da bir dağda ikâmet etmektedir. Yakında ortaya çıkacaktır. Bunlar kıyâmeti inkâr ederler. İçki, murdar hayvan eti yemek ve zina gibi diğer haramları helal sayarlar.

6. Mansûriyye¹⁴¹

Bunlar Ebû Mansûr el-İclî'nin¹⁴² mensuplarıdır. Âmidî bunların görüşlerini şöyle aktarır:

- a. İmâmet “*Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hüseyn*”e, O'ndan da *Ebû Mansur*'a geçmiştir. O, kendisinin semaya yükseldiğini, mabudunu gördüğünü, onun eliyle başını okşadığını ve ‘ey yavrucuğum, in ve benim adıma tebliğde bulun’ dediğini, daha sonra kendisini yere indirdiğini, “*Eğer gökten bir parça düşer görseler, bu, birbiri üstüne yığılmış bir buluttur, derler*”¹⁴³ ayetini referans göstererek kendisinin gökten düşen bir parça olduğunu ileri sürmüştür.
- b. O, Peygamberlerin ebediyen devam edeceğini, peygamberliğin hiçbir şekilde kesintiye uğramayacağını iddia eder.
- c. Cennet, kendisini sevmemiz emrolunan bir adamdır ki; bu imamdır. Cehennem ise kötülük yapmakla emrolduğumuz ve imamın zıddı olan, Ebû Bekir ve Ömer misali

vardığında vali Abdullah b. Ömer b. Abdulaziz'den itibar gördüğü, kendisine tahsisat bağlandığı nakledilir. Kûfe Şiîleri ve Hâşimiler, onun halifelige Emevilerden daha lâyük olduğunu ileri sürerek isyana teşvik ettiler. Aynı yıl isyan eden Abdullah b. Muaviye, muvaffak olamadı ve yanndakilerle birlikte İran'a geçerek Isfahan ve çevresindeki vilayetleri ele geçirdiler. Hâriciler'le müşterek Emevi düşmanlarına karşı işbirliği yaparak, bölgede hâkimiyetini güçlendirdi ve adına para bastırdı. Mervan halife olunca ona karşı yaptığı savaşta mağlup olarak Horasan'a kaçtı. Cenahayn lakaplı Ca'fer-i Tayyar'a nisbetle, Cenâhiyye denilmiştir. (Geniş bilgi için bkz. E.Ruhi Fığlalı, “Abdullah b. Muaviye”, *DİA*, İstanbul 1988, I, s. 118-119.)

¹⁴¹ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 55.

¹⁴² Gökten düşen kütle anlamındaki kisf ve boğucu manasına gelen hannâk lakaplarıyla anılan Ebû Mansur hakkında yeterli bilgi bulunmamasına rağmen, rivayetler onun Sevâdü'l-Kûfe yerlilerinden olduğunu belirtmektedir. Ümmî idi ve okuma bilmez idi. Çölde yetişmişti. Emevi halifesi Hişâm b. Abdülmelik'in Irak valisi Yusuf b. Ömer tarafından idam edilerek öldürülmüştür. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bkz. E. Ruhi Fığlalı, “Ebû Mansûr el-İclî”, *DİA*, İstanbul 1994, c. X, 181-182; Hasan Onat, *Emeviler Devri Şiî Hareketleri*, 130-133; Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, s.315.)

¹⁴³ Tûr, 52/44.

bir adamdır. Farzlar, sevmekle emrolduğumuz adamların, haramlar da düşmanlıkla emrolduğumuz adamların ismidir.

Mansuriyye'nin bu iddialarından maksatları şudur: Dost edinilmesi emrolunan şahıslardan birini dost edinen kimseden- cennete gitmesi gerçekleştiğinden dolayı-teklik ve hitap kalkar.

7. Hattâbiyye¹⁴⁴

Âmidî'ye göre bunlar Ebü'l-Hattâb el-Esedî (v.143 h./760 m.)'nin¹⁴⁵ mensuplarıdır. Görüşlerini ise şu şekilde sıralamaktadır:

Onlar, İmamların Peygamber olduğunu, Ebu'l Hattab'ın da peygamber olduğunu iddia ettiler. Bu sebeple peygamberler, insanların Ebu'l-Hattab'a itaat etmesini farz kılmıştır. Hatta Hattabiyye daha da ileri giderek, Cafer es-Sâdık'ın ve babalarının ilahlığına, onların Allah'ın oğulları olduğuna, kendileriyle aynı görüşte olanların muhalifleri hakkında yalan yere şahitlik yapabileceğini söylemişlerdir.

Ebu'l Hattab'ın öldürülmesinden sonra, bir grup bu defa Muammer'i imam tanımışlar ve O'na ibadet etmeye başlamışlardır. Bunlara göre:

Cennet, dünya nimetleri, Cehennem de dünya elemeleridir. Dünya fâni değildir. Haramlar mübah olduğu gibi, farzları terk etmek de mubahtır.

Ebu'l-Hattab'ın öldürülmesinden sonra bir grup da Beziğ isimli bir kişinin imamlığını iddia etmişlerdir. Bunlar: Her mü'mine vahyedildiğini ileri sürmüşler ve bu iddialarını da: “*Eceli yazılmış olan hiçbir kimse, Allah'ın izni olmadan ölemez*”¹⁴⁶ ayetindeki, “izni olmadan” ifadesini “Allah'ın vahyi olmadan” şeklinde yorumlamak sûretiyle kuvvetlendirmeye çalışmışlardır.

¹⁴⁴ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 56.

¹⁴⁵ Hattabiyye ve kurucusu “*Ebu'l-Hattâb el-Esedî* (ö.138/755)” hakkında geniş bilgi ve bibliyografya için bkz. Hasan Onat, “Hattâbiyye”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 492-493.

¹⁴⁶ Âl-i İmran, 3/145.

Ayrıca aralarında Cebrail, Mikail'den daha hayırlı ve hiç ölmeyenlerin bulunduğu inanırlar. İçlerinden birisinin eceli gelip vefat etmesi durumunda Melekût âlemine yükseldiğini ileri sürerler.

Bazıları, Ebu'l-Hattab'dan sonra "Umeyr b. Beyân el-İclî"nin imam olduğunu ileri sürdü. Bu kimseler ilk fırkanın düşüncelerini benimsemekle birlikte, kemâle erenlerin öldüklerini itiraf ettiler.

8. Gurâbiyye¹⁴⁷

Âmidî bunların: "Muhammed, karganın kargaya, sineğin sineğe benzediği gibi Ali'ye benziyordu. Bu sebeple Allah, Cebrail'i Ali'ye gönderdiği halde Cebrail yanılarak, Peygamberliği Ali'ye değil de, Muhammed'e indirmiştir" diyen bir topluluk olduğunu belirtir.

Onların bir şairi şöyle diyor: "Cebrâil yanıldı ve peygamberliği Allah'ın aslanı (Hz. Ali)'na vermedi." Bu sebeple onlar Cebrâil'i lânetlerler.

9. Zemmiyye¹⁴⁸

Âmidî'ye göre bunlar Hz. Muhammed'i kötiledikleri için bu adı almışlardır. Çünkü onlara göre Hz. Ali ilah olup, Hz. Muhammed'i, insanları kendisine dâvet etmesi için göndermiştir. Hâlbuki O, bu dâveti Ali için değil, kendisi için yapmıştır.

Aralarından bir grup ise, Muhammed ve Ali'nin ilah olduğunu iddia etmiştir. Ancak bunlardan hangisinin daha önce ilah olduğu hususunda ayrılığa düşmüşler, bazıları Muhammed'in, bazıları da Ali'nin ilahlık konusunda daha ileri olduğunu söylemişlerdir.

Yine onlardan başka bir grup da, "Eshabu'l-İbad" adı verilen beş kişinin ilah olduğunu iddia etmektedir. "Bu beş kişi Hz. Muhammed, Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyin'dir." Bunlara göre bu 5 şahıs tek bir şeydir ve ruh hepsine eşit şekilde hulûl etmiştir. Hiç birinin ötekine üstünlüğü yoktur. Bunlar Fâtıma değil de Fâtım derler ve bu şekilde dişiliğin ayıbından dillerini tenzihe çalışırlar.

¹⁴⁷ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 57.

¹⁴⁸ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 57.

10. Hişâmiyye¹⁴⁹

Âmidî'ye göre bunlar iki Hişâm'ın, “*Hişâm b. el-Hakem* ile *Hişâm b. Salim el-Cevâliki'nin*”¹⁵⁰ mensuplarıdır. Bunlara göre: Allah cesettir. Hişâmiyye bunda ittifak ettikten sonra ihtilâfa düşmüştür.

Hişâm b. Hakem şöyle demiştir:

- a. Allah'ın eni, boyu ve derinliği vardır ve bu vasıfları birbirine eşittir. O, her yandan parlayan beyaz ve saf bir gümüş gibidir. Rengi, tadı, kokusu ve nabzı vardır.
- b. Sıfatlar Allah'ın zatından başka bir şey değildir. Allah kalkan, oturan, hareket eden ve duran, yani diğer cisimlere benzeyendir. Eğer böyle olmasaydı, cisimler Allah'a delâlet etmezdi.
- c. Allah, kendinden ayrılan ve yer altına kadar uzanan bir ışık ile yer altında olanları bilir. Bu ışık O'nun karışıyla yedi karıştır ve arş ile temas halindedir. Bunlar birbirinden ne eksik ve ne de fazla olup, eşittirler.
- d. Allah'ın irâdesi bir harekettir ve ne Allah'ın aynısı, ne de O'ndan başkasıdır. Arazlar Allah'a delâlet etmez. O'na delâlet eden ancak cisimlerdir. Allah eşyayı yarattıktan sonra, ne kâdim, ne de hâdis olan bir ilim ile bilebilir. Zira ilim, sıfattır. Sıfat ise vasıflanamaz. Allah'ın kelâmı, onun sıfatıdır ve ne yaratılmış ve ne de yaratılmamıştır.
- e. Peygamberler günahsız değil, fakat imamlar günahsızdır. Çünkü peygamberlere vahiy gelir ve bu sayede Allah'a yaklaşır. Öyleyse günahsız olması gereken imamdır. (İnsanlar da imamlardan daha masumdurlar. Çünkü Peygamber onlara vâsi olmuştur.)

Âmidî, “*Hişâm b. Sâlim'in*” şöyle dediğini aktarır: “Allah, insan sûretindedir. Eli, ayağı, beş duyu organı, burnu, kulağı, gözü, ağzı, kulaklarına kadar uzanan siyah saçı vardır. Üst yarısının içi boş, alt yarısının ise içi doludur. Fakat buna rağmen O, et ve kan değildir.”

¹⁴⁹ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 58.

¹⁵⁰ Hişâmiyye'nin kendilerine nisbet edildiği Hişâm b. el-Hakem ve Hişâm b. Sâlim el-Cevâliki hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, “*Hişâm b. el-Hakem*”, *DİA*, XVIII, S. 153-154; Y. Şevki Yavuz, “*Cevâliki, Hişâm b. Salim*”, *DİA*, VII, 437-438.

11. Zürâriyye¹⁵¹

Zürâre b. A‘yun et-Temîmî (v.150/767)’nin mensuplarıdır. Âmidî’ye göre bunun tâbileri Allah’ın sıfatlarının hâdis olduğunu söylerler. Bunlara göre sıfatların hudûsundan önce hayat yoktur. Bu takdirde Allah’ın diri, âlim, kâdir, semî ve basîr olmaması gerekir.

12. Yûnusiyye¹⁵²

Âmidî’ye göre bunlar, Yunus b. Abdurrahman el-Kummî’nin mensuplarıdır. Bunlara göre, bir turna kuşunun gövdesini, kendisinden çok daha zayıf olan iki ayağının taşıdığı gibi, Allah da arş üzerinde olup, O’nu melekler yüklenmiştir. Bununla birlikte, Allah meleklerden daha kuvvetlidir.

13. Şeytâniyye¹⁵³

Bunlar “Şeytânü’t-Tâk”¹⁵⁴ diye bilinen Muhammed b. Nûman’ın mensuplarıdır. Âmidî bu zümrenin Nu‘maniyye adıyla da anıldığını belirtir. Bunlar: “Allah nurdur ve cisimle ilgili de değildir. Fakat yine de insan şeklindedir. Eşyayı ancak olduktan sonra bilebilir” demektedirler.

14. Rizâmiyye¹⁵⁵

Bunlara göre imâmet Ali b. Ebi Tâlib’den, sırasıyla oğlu Muhammed b. Hanefîyye’ye, ondan oğlu Ebu Hâşim’e intikâl etmiştir. Ebu Hâşim’den Abdullah b. Abbas’ın oğlu Ali b. Abdullah’a, ondan, Muhammed b. Ali’ye, ondan da Ebû Müslim’e geçmiştir. Ebu Müslim’in imam olduğunu, Allah’ın ruhunun ona hulûl ettiğini iddia etmişlerdir.

¹⁵¹ Âmidî, *Ebkâru’l-Efkâr*, V, s. 58.

¹⁵² Âmidî, *Ebkâru’l-Efkâr*, V, s. 58.

¹⁵³ Âmidî, *Ebkâru’l-Efkâr*, V, s. 58.

¹⁵⁴ Geniş bilgi ve bibliyografya için bkz. H. İbrahim Bulut, “Şeytânü’t-Tâk”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIX, s. 104-105.

¹⁵⁵ Âmidî, *Ebkâru’l-Efkâr*, V, s. 59.

Bunlar zinayı mübah ve bütün haramları helal kılmakta, başta namaz ve oruç olmak üzere farzları terk etmektedirler. Bunlardan, “el-Mukannâ”¹⁵⁶ hakkında ulûhiyyet iddia edenleri de vardır.

15. Mufavvîda¹⁵⁷

Âmidî bunların iddialarını şöyle açıklar: Allah, önce Muhammed’i yaratmış, dünyanın yaratılmasını ise Muhammed’e bırakmıştır. Dünya ve onun içinde bulunanları yaratan Muhammed’dir. Bazıları ise Allah’ın dünyayı yaratma işini Ali’ye havale ettiğini söylemektedir.

16. Bedâiyye¹⁵⁸

Âmidî, bunların Allah için beda’nın,¹⁵⁹ yani O’nun ilim ve iradesinde değişiklik meydana gelebileceğini ileri sürdüklerini aktarır. Allah, yarattıklarının evvel ve âhirlerini düşünmeden yarattığını söylerler. Nitekim Allah, önce bir şeyi emreder, sonra görüşünü değiştirerek onu kaldırır. Şehrin surlarının önceden görünmeyip sonradan görünmesi buna örnek olarak verilebilir.

17. Nusayriyye/İshâkiyye¹⁶⁰

Âmidî’ye göre bunlar şöyle demektedirler: “Allah, Ali’ye hulûl etmiştir. Çünkü cismâni olan cesetle, ruhâni olanın görünmesi inkâr edilemez. Hayır yönünden Cebrâil’in insan şeklinde görünmesi, şer yönünden ise şeytanın insan şeklinde görünmesi buna bir örnek teşkil eder.”

¹⁵⁶ ‘Mukannâ’, yani örtülü lakâbıyla şöhret bulan Hişâm b. Hâkim el-Horasâni, Abbasilerin ilk döneminde Maveraünnehir’de peygamberlik ve ilahlık iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Aslen Belh’lidir. (Geniş bilgi için bkz. Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, s. 375-76)

¹⁵⁷ Âmidî, *Ebkâru’l-Efkâr*, V, s. 60

¹⁵⁸ Âmidî, *Ebkâru’l-Efkâr*, V, s. 60.

¹⁵⁹ “Gizli bir şeyin sonradan ortaya çıkması, kişinin bir konuda beliren birkaç görüşten birini tercih etmesi” manalarına gelen bedâ, “Allah’ın belli bir şekilde meydana geleceğini haber verdiği bir olayın daha sonra başka bir şekilde gerçekleşmesi” şeklinde tarif edilir. (Geniş bilgi ve Bibliyografya için bkz. Avni İlhan, “Bedâ”, *DİA*, İstanbul 1992, V, s. 290-291)

¹⁶⁰ Âmidî, *Ebkâru’l-Efkâr*, V, s. 61.

18. İsmâiliyye¹⁶¹

Âmidî, İsmâiliyye'ye çok geniş bir bölüm ayırmıştır. Bu bölümde, İsmailiyye'ye verilen yedi farklı isimden ve veriliş sebeplerinden bahsettikten sonra, onların insanları kendine çekmek için kullandıkları yöntemlerden, çeşitli görüş ve yaklaşımlarından bahseder. Bunlar Bâtıniyye, Karâmita, Tahrîmiyye, Sebiyye, Bâbekiyye, Muhammira ve İsmâiliyye'dir.

a. Bâtıniyye: Âmidî'ye göre bunlar her zâhirin bir bânını, her tenzilin de bir te'vili bulunduğunu iddialarından dolayı Bâtıniyye diye isimlendirilmişlerdir. Onlara göre 'Kur'an'ın zâhir ve bânını vardır. Kur'an'dan maksat lügatte bilinen zâhiri değil, bânınıdır.' Bânının zâhire göre durumu, özün kabuğa göreki durumudur. 'Kur'an'ın zâhirine tutunan', kazanma hususunda meşakkatle azaplandırılmış olur. 'Kur'an'ın bânını ise zâhiriyle ameli terke götürür' Onlar bu iddialarını isbat için de şu ayeti delil olarak getirirler :*"Onların arasına kapalı bir sur çekilmıştır. Bu surun iç kısmında rahmet, dışında ise azap vardır."*¹⁶²

b. Karâmita: Âmidî, bunlara insanları İsmailî olmaya dâvet eden Kûfe ehlinden Hamdan Kırmıt adındaki bir adamdan dolayı bu ismin verildiğini belirtir.

c. Hürremiyye: Âmidî'ye göre bunlara, yasakları mübah ve evlenmeleri haram olanlarla evlenmeyi serbest kabul ettikleri için bu isim verilmiştir.

d. Seb'iyye: Âmidî'ye göre onlar, şeriatleri tebliğ edenlerin, yani resullerin yedi kişi olduğunu iddia ettiklerinden dolayı bu ismi almışlardır. Bunlara göre peygamberlerden sonra şeriatı tebliğ edenlerin yedincisi Muhammed b. Mehdî'dir. Şeriatı tebliğ eden bu resullerden her ikisi arasında, yine şeriatı bildiren yedi imam vardır. Bunlar da kendilerinden öncekinin şeriatını tamamlarlar. Dinde kendilerine uyulması ve onlar sayesinde hidâyete ulaşılabilmesi için her asırda yedi kişiye ihtiyaç vardır. Bunlar rütbe bakımından birbirinden farklıdır. Birincisi, doğrudan doğruya Allah'tan aldığı tebliğ eder. Bu, Allah'ın yoluna ulaştırın delillerin zirve noktasıdır. İkincisi İmamdan alır, onun ilmîni yüklenir ve onunla, onun hesabına delil getirir. Üçüncüsü "emen"dir.

¹⁶¹ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, ss. 61-70.

¹⁶² Hadid, 57/13.

Huccet olan ikinci imamdan ilmî emer. Geri kalan dördü ise surlardır. Bunlar dâvetçilerdir. Bu dâvetçilerin en büyüğü yani dördüncü kişi, imam mensuplarının derecelerini yükseltir. Beşincisi zâhir ehlienden olan tâliplerden kesin söz almaya izin verilen kişidir ki, bu mükellebdir. Böylece onları imamın himayesine koymuş ve ilim, irfan kapısını onlara açmış olur. Bağlı olanın, yani mezun olmayan kişinin dindeki derecesi yüksek olmakla birlikte, dâvet hususunda izinli değildir. Ancak insanlara hüccet getirmek hususunda kendisine izin verilmiştir. O, insanlara tıpkı avcı köpeği gibi hüccet getir ve insanları dâvetçiye uymaya çağırır. Öyle ki; zahir ehlienden birini susturur, onun mezhebini başkalarının rağbetinden soğutacak şekilde kırar ve hakkı ararsa, mükelleb, izinli olan dâvetçiye onu götürür ve onun namına söz alır.

Müellif der ki: “Böyle bir kimseye mükelleb denmiştir. Çünkü o, avı, av köpeğinden men eden bir âlet (organ) gibidir. Nitekim Maide süresinde: “..bir de alıştırarak ve Allah’ın size öğrettiğinden öğreterek yetiştirdiğiniz avcı hayvanların size tutuverdiklerinden..”¹⁶³ meâlindeki âyette geçen avcı hayvan bu kâbildendir.

e. Bâbekiyye: Âmidî’ye göre bunlardan bir grup, Âzerbaycan’da çıkardıkları isyanda Bâbek el-Hürremî (v.223/837-8)’ye tabi olmaları sebebiyle bu isimle anılmışlardır.

f. Muhammira veya Muhmira: Âmidî’ye göre bunlara, birinci mânâda Bâbek zamanında kırmızı elbise giydikleri için, ikinci mânâda kendilerine hımarlar (eşekler) dedikleri için bu isim verilmiştir.

g. İsmâiliyye: Âmidî’ye göre bunlara, İmameti Ca’fer Sadık’ın büyük oğlu İsmail’e vermek istedikleri için bu isim verilmiştir. Bir rivâyete göre de, onların reisleri kendisinin Muhammed b. İsmail’e mensup olduğunu iddia ettiği için İsmâiliyye denilmiştir.

Âmidî bunların esas dâvalarının şeriatları kökünden kaldırmaya dayandığını belirtir. Çünkü Gayyâriyye -ki bunlar Mecûsî’lerden bir gruptur- İslâm’ın büyüklüğü karşısında şeriatları, seleflerinin esaslarına varan bir takım yollarla yorumlamaya kalkışmışlardır. Bu amaçla bir araya gelerek seleflerinin saltanatını dile getirmişler, memleketleri istilâ eden ve gâlip durumda olan Müslümanları kılıçla

¹⁶³ Mâide, 5/4.

defedemeyeceklerini birbirlerine söylemek sûretiyle Müslümanların şeriatını kendi esaslarına uyacak şekilde yorumlayarak, onları tuzağa düşürmek ve yavaş yavaş aralarındaki zayıfları kendi saflarına çekip, aralarında anlaşmazlıklar çıkararak onların birlik ve beraberliklerini sarsmaktan başka çâreleri olmadığını kararlaştırmışlardır. Bu konuda onların liderleri Hamdân Karmat'tır. Bir söylentiye göre de Abdullah b. Meymûn el-Kaddah'tır.

Âmidî, İsmâiliyye'nin dâvet ve propaganda konusundaki bir takım derecelerinden bahseder:

1. Zerk: Bu, dâvet edilen kişinin durumunun araştırılması ve onun dâveti kabul edip etmeyecek durumda olup olmadığının belirlenmesidir. Onlar bunu gerekli görürler ve durumu anlaşılmadan, birine yapılacak dâveti, çorak bir yere tohum ekmeye benzetirler ve dolayısıyla durumunu bilmedikleri kişiye dâveti yasak sayarlar. Aynı şekilde onların şifrelerinden biri de içinde ışık yanan bir evde konuşmanın uygun olmadığıdır. Böylece onlar fâkih'in veya kelâmcı'nın bulunduğu yerde konuşmayı yasaklamışlardır.

2. Te'nis (Alıştırma ve ısındırma metodu): Dâvet edenlerden her birini nefsinin ve tabiatının arzuladığı zahitlik ve maddî âlemden sıyrılmak gibi işlere yönlendirmek sûretiyle bu metot devam ettirilir. Eğer dâvet edilen kişi zühde meyilliyse, zühdü onun gözünde süslü gösterirler ve aksini kötülerler. Eğer kendi durumundan sıyrılmaya meyilli ise, onu, ona süslü gösterir ve aksini kötülerler. Böylece o kişi, meylettığı şeye alışkanlık elde edinceye kadar teşvik edilir.

3. Teşvik (şeriatın esasları hakkında kişiyi şüpheye düşürme metodu): Bunu yapabilmek için şu gibi hususların propagandasını yaparlar: Kur'an sûrelerinin başlarındaki el-Hurûf-ı Mukattaa'ların anlamı nedir? Hayızlı kadının orucu kaza edip, namazı kaza etmemesinin sebebi nedir? Neden meniden dolayı gusül farz oluyor da, idrardan dolayı olmuyor? Namaz rekâtları neden iki, üç, dört şeklinde farklılık gösteriyor? Onlar bu ve bunun gibi soruları sorarlar, fakat cevabını veremezler. Böylece muhataplarının meraklanmasını sağlarlar ve cevaplarını kendilerinin bildiğini imâ sûreti ile onu bu hususlarda kendilerine başvurmaya adeta zorlarlar.

4. Rabt: Rabt iki şeyden ibarettir. Birincisi, dâvet ettiği kişiden kesin söz almaktır. Ona şöyle denir: “Allah’ın kanunu anlaşma ve kesin söz alma şeklinde cereyan etmiştir. Nitekim: “*Biz peygamberlerden güvenilir söz aldık*”¹⁶⁴ âyeti buna delildir. Böylece dâvet ettikleri kişilerden kendi inancına göre, onların sırlarını açığa vurmaya dair söz alır. İkincisi sırlarını açıklamayacağına dair söz aldıkları bu kişiyi, -problemlerini çözmek için- imamlarına havâle etmektir. Esas problemleri, imamın bizzat kendisi ona gösterir ve sonra cevapları kendisinin bildiğini, imama müracaat etmeden veya imamın derecesine yükselmeden, kimsenin bu problemleri halletmeye gücünün yetmediğini söylerler.

5. Tedlis: Din ve dünya büyüklerinin kendilerine uygun düşündüğünü iddia etmektir. Böylece dâvet ettikleri kişilerin, kendilerine olan meyillerini artırmak isterler.

6. Te’sis: Dâvet ettikleri kişiye, dâvâlarını kabul etmesi için bir takım mukaddimeler ve muhâkemeler sunarlar, böylece onu, dâvâlarına teslim ve bâtil görüşlerini kabule sevk ederler.

7. Hal’ : Bedeni amellerin iskatı (teklifin kalkması) için onun gönlünü tatmin etmektir.

8. Selh: Bu da, onu dini inançlardan tamamen sıyırmaktır. Bu sona erince ibâha ve şeriatları yorumlama safhası başlar.

9. İbâha: Yasak tanımamak ve lezzetleri hemen tatmine teşvik etmektir.

10. Şeriatları te’vil: Bu şöyle olur: “Abdest, imama dostluk yapmak; teyemmüm, hüccet olan imam bulunmadığı zaman, izinli olan kimseden bilgi almak; namaz, resul olan konuşucu (dini tebliğ eden elçi) dir. Çünkü: “*Namaz, insanı kötülükten alıkoyar*”¹⁶⁵ âyeti buna delildir. Onların yorumlarına göre ihtilam, kasıt olmadan, ehli olmayan birine sırlarından birini açıklamaktan ibarettir. Gusül ise, imamla olan antlaşmayı yenilemek demektir. Zekât, nefsi temizlemektir. Bu da ancak kendi dinlerini bilmekle mümkündür. Kâbe, peygamber; kapı, Ali; safâ, yine peygamber; Merve, Ali; mîkat, alışkanlık kurmak; telbiye, dâveti kabul etmek; Kâbe’yi yedi kez tavaf etmek,

¹⁶⁴ Ahzap, 33/7.

¹⁶⁵ Ankebût, 29/45.

yedi imama dostluk yapmak demektir. Cennet, bedenlerin tekliflerden rahata kavuşması, Cehennem ise, teklifleri yerine getirme güçlüğüne katlanmaktır. İşte bunlar, şeriatları bu gibi hurafelerle yorumlamaya çalışmışlardır.

Âmidî, bunların görüşlerinden bazılarını şöyle açıklar:

Allah hakkında “Biz Allah’ın var veya yok olduğunu, âlim, cahil, kâdir ve aciz olduğunu söyleyemeyiz” diyerek bütün sıfatlarda aynı yolu takip ettiler. Çünkü Allah’ı gerçek olarak isbat, onlara göre, Allah’la diğer varlıkların ortak olmasını gerektirir ki, bu bir benzetmedir. Mutlak nefy ise, Allah’ı yoklara benzetmeyi gerektirir. Bu da bir ta’tildir. Şu halde, ne benzetme, ne de ta’til, Allah hakkında düşünülemez. Allah bu sıfatların bağışlayıcısı ve bütün zıtların rabbidir.

Âmidî’ye göre çoğu kez onlar, kendi düşüncelerini, felsefecilerin düşünceleriyle karıştırıp şöyle ifade etmişlerdir: “Allah, emriyle fiilde tam olan akıllı yarattı. O’nun vasıtasıyla tam olmayan nefsi meydana getirdi. Nefis, tam akla âşık oldu. Ondan feyizlenmek istedi. Bu sebeple noksandan kemâle harekete muhtâç oldu. Hareket ancak kendi âletiyle tamam olacağından, bu hareket sonucunda feleki cisimler meydana geldi ve nefsin tedbiriyle devri bir harekette bulundu. İşte tam aklın tavassutuyla da bileşikler, yani madenler, bitkiler ve çeşitli hayvanlar (canlılar) meydana geldi. Canlıların en faziletlisi insandır. Çünkü o, kutsi nurların üzerine akmasına müsait olduğu gibi, ulvî âlemlerle de ittisal halindedir. Ulvî âlemin tam ve küllî bir akıl ve bütün kâinatın başlangıcı olan küllî fakat eksik bir nefsi bulunduğu gibi, suflî âlemde de kurtuluşa vesile olan kâmil bir aklın -ki o da konuşan resuldür- ve nakıs bir nefsin bulunması gerekmiştir. Nâkıs nefsin, kurtuluş yollarını tarif hususunda konuşan peygambere nisbeti, birinci nesbin, birinci akla nisbeti gibidir. Bu nisbet, kâinatın yaratılışına ait hususlardadır. Nâkıs olan nefis konuşan resulün vâsisidir. Feleklerin hareketi, akıl ve nefsin tahrikiyle olduğu gibi, nefsin kurtuluşa doğru harekete geçmesi de, konuşan resulün ve vâsinin tahrikiyledir. Bu durum her asır ve her zamanda böyledir.” Âmidî’ye göre bunlar eski İsmâîliler’in görüşüdür.

Hasan b. Muhammed es-Sabbâh (518/1124) ortaya çıkınca, kendisinin, imama ulaştırılan bir hüccet olduğuna dair dâvetini yenilemişti ki, onlara göre hiçbir zamanın bu

imamdan hâli (boş) kalması câiz değildir. Hasan Sabbah'ın sözünün özeti, daha önce de söylediğimiz gibi, öğreticiye ihtiyaçla ilgili hususlardan ibarettir. Hasan Sabbâh, halkı ilimlere dalmaktan, seçkinleri de eskilerin kitaplarına bakmaktan men etmiştir. Bunun sebebi, bağlı bulunduğu mezhebin rezilliklerinin, iç yüzünün bilinmesini önlemektir.

Âmidî'ye göre İsmâîliler felsefeye daldılar. Dini konularla ve şer'i işlerle alaya devam ettiler. Kalelere sığındılar. Kuvvetleri çoğaldı. Bazı hükümdarlar bunlardan korktu. Bu durum sonucunda ilâhi tekliflerin düştüğünü, haramların mübah olduğunu açıkça söyleme cesâreti buldular. Böylece hiçbir dini ölçü ve yasak tanımayan hayvanlar gibi oldular. O, şeytandan ve bu gibilerin tâbilerinden Allah'a sığındığını ifade eder.

B. Zeydiyye¹⁶⁶

Âmidî onların, “Zeyd¹⁶⁷ b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebi Tâlib'in” (122/738-9) mensupları olduğunu belirtir. Zeydiyye'nin üç sınıfa ayrıldığını ifade ederek ortak görüşlerine değinmeden doğrudan bu fırkalar hakkında bilgi vermeye başlar.

1. Cârûdiyye¹⁶⁸

Âmidî'ye göre bunlar Ebü'l-Cârûd'un taraftarlarıdır. Görüşleri ise şöyledir:

Resûlullah'ın kendisinden sonra ümmetin imamının Hz. Ali olacağını ismen değil de vasıflarını sayarak ve nasla belirttiğini iddia ederler. İnsanlar, Peygamberden sonra Ali'ye uymayı terk etmek ve peygamberden vârid olan nassa aykırı davranmak sûretiyle küfre düştüler. İmâmet Ali'den oğlu Hasan'a, ondan Hüseyin'e, ondan Ali b.

¹⁶⁶ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 70.

¹⁶⁷ Zeydiyye'nin kurucusu olarak kabul edilen Zeyd b. Ali b. Hüseyin 80 veya 81 (699 veya 700) de Medine'de doğmuş, öğrenim çağına geldiğinde başta babası ve büyük kardeşi Muhammed el-Bakır ve diğerlerinden ilim öğrenmiş, daha sonra gittiği Basra'da Vâsıl b. Ata ile buluşarak usulü'd-din konusunda müzakerelerde bulunarak bilgisini geliştirdikten sonra, çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Olgunluk çağına geldiğinde, daha önce aile fertlerinin, özellikle Hüseyin b. Ali'nin mâruz kaldıkları Emevi zulmüne başkaldırmak için fırsat kollayarak, kendisine tâbi olan Kûfe'lilerle başlattığı isyan teşebbüsü daha önce vali Yusuf b. Ömer es-Sekafi tarafından gerekli tedbirler alınmak sûretiyle başarısızlıkla neticelendi ve Zeyd, 24 Muharrem 122 (31 Aralık 739) günü Emevi ordusu tarafından feci şekilde öldürüldü. Zeyd'in ölümünden sonra imâmet dâvâsını yürüten oğlu Yahya, bazı taraftarlarıyla Horasan'a kaçıp kurtuldu ise de 125 (744) yılında babasının âkıbetine mâruz kalmaktan kurtulamadı. (Zeyd ve Zeydiyye'nin düşünceleri ile ilgili detaylı bilgi ve bibliyografya için bk. Mustafa Öz, “Zeyd b. Zeynelabidin ve Zeydiyye”, *MÜİFD*, sy, 19, s. 43-58)

¹⁶⁸ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 70.

Hüseyin Zenü'l-Âbidin'e, ondan da oğlu Zeyd b. Ali'ye geçmiştir. Zeyd'den sonra imâmet, Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'ye intikâl etmiştir.

Bunlar beklenen imamın kim kim olduğu konusunda ihtilaf etmişlerdir. Biri, Ali'nin ve onun vefâtını takiben yerine geçen Hasan ve Hüseyin'in imâmetinin Hz. Peygamber'den gelen nasla sabit olduğunu iddia etmiş, diğeri ise Ali'nin Hz. Peygamber'den gelen nasla imam olduğunu, Hasan'ın Ali'nin nassıyla, Hüseyin'in de Hasan'dan gelen nasla imam olduğunu ileri sürmüştür.

2. Süleymâniyye¹⁶⁹

Âmidî, bunların Süleyman b. Cerîr'in mensupları olduklarını ifade eder. Bunlara göre;

İmâmet insanlar arasında dayanışma (şûra) ileldir. Aynı anda fâzıl olanla mefdûl olanın bulunması câizdir. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer imamdır. Onların hatâları fisk derecesine ulaşmamıştır.

Bunlar, Osman, Talha, Zübeyr ve Âişe'yi tekfir ederler.

3. Büttriyye¹⁷⁰

Âmidî bunların Betir es-Sûmî'nin mensupları olduklarını, imâmet konusundaki görüşlerinin Süleymâniyye'nin fikirleri gibi olduğunu, fakat Hz. Osman ile ilgili olarak onun kâfir mi yoksa Müslüman mı olduğu hususunda tereddüt ederek sustuklarını ifade eder.

C. İmamiyye¹⁷¹

Âmidî'ye göre bunlar Hz. Ali'nin imâmetine dâir açık nas bulunduğunu söyleyip sahâbeyi tekfir ederler. Bunlara göre, dinde ve İslâm'da imam tayininden daha önemli rükün yoktur. Ancak bu sayede, Hz. Peygamber ümmetinin durumundan endişe etmeyerek dünyadan ayrılmıştır. İmâmiyye başlangıçta usul konusunda imamların

¹⁶⁹ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 71.

¹⁷⁰ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 71.

¹⁷¹ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, ss. 71-72.

görüşleri üzere iken, sonraları imamlara nisbet edilen birçok rivâyet uydurulması onlardan her bir fırkanın bir yol benimsemesine neden oldu. İmâmiyye'nin bazıları ya vaidî ya da tafdilî anlamda Mu'tezilî oldu. Bir kısmı da ya Müşebbihe yahut da Selefî olmak üzere İhbâriyye'ye yöneldi.

Âmidî İmâmiyye'nin, sahâbenin ileri gelenleri hakkında en azı zulüm ve tecavüz isnadı olmak üzere, itham etmeye ve onları kâfir saymaya yöneldiğini belirtir. Oysaki Kur'an'daki ifadeler onların adaletli olduğunu ve hepsinden Allah'ın hoşnut bulunduğunu belirtmektedir. *“Andolsun ki o ağacın altında sana biat eden mü'minlerden Allah razı olmuştur.”*¹⁷² Biat eden bin dört yüz kişi idi. Keza Allah muhâcirler, Ensar ve onlara ihsanla tabi olanları överek şöyle buyurmuştur: *“Öne geçen ilk Muhâcirler ve Ensar ile onlara güzelliikle tâbi olanlar var ya, işte Allah onlardan razı olmuştur, onlar da Allah'tan razı olmuşlardır.”*¹⁷³ *“Andolsun ki, Allah, Peygamber'i ve güçlük zamanında ona uyan Muhâcirlerle Ensarı affetti, tevbelerini kabul etti.”*¹⁷⁴ *“Allah sizden îmân edip iyi ameller işleyenlere, kendilerinden öncekileri sahip ve hâkim kıldığı gibi, onları da yeryüzüne sahip ve hâkim kılacağını vaat etmiştir”*¹⁷⁵ ayetleri, onların Allah katındaki değerlerinin yüceliğini, Hz. Peygamber yanındaki kadir, kıymet ve derecelerini belirtmektedir. Dine mensubiyetini belirten bir kimsenin, onlar hakkında ithamda bulunmayı ve onları küfre nisbet etmeyi nasıl câiz gördüğünü doğrusu bilmek isterdim. Hâlbuki Hz. Peygamber ashabı için *“Ashabımdan on tanesi, Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali, Talha, Zübeyr, Sad b. Ebi Vakkâs, Said b. Zeyd, Abdurrahman b. Avf ve Ubeyde b. Cerrah, cennetidir”*¹⁷⁶ buyurmuştur. Bunun gibi her birinin hakkında birçok haberler mevcut bulunmaktadır. Burada bazı haberlerden naklettiğim cüz'i şeyleri düşünölmelidir.

2.1.4.3. Havâric¹⁷⁷

Âmidî, İslâm fırkalarının üçüncüsünü Havâric başlığıyla ele almış, fırka hakkında ayrıntılı bilgi vermeden onların yedi sınıfa ayrıldığını ifade ederek doğrudan fırkalara

¹⁷² Fetih, 48/18.

¹⁷³ Tevbe, 9/100.

¹⁷⁴ Tevbe, 9/117.

¹⁷⁵ Nur, 24/55.

¹⁷⁶ Ebu Dâvud, “Sünne”, 8.

¹⁷⁷ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 73.

geçmiştir. Bunlar; el-Muhakkimiyetü'l-Ûlâ, Beyhesiyye, Ezârika, Necâdat, Sufriyye, İbâziyye ve Acârîde'dir.

1. Muhakkimiyetü'l-Ûlâ¹⁷⁸

Âmidî'ye göre bunlar, hükmetme yetkisinin sadece Allah'a ait olduğu sloganıyla Hz. Ali'ye karşı çıkanlardır. Onların sayıları on iki bin kişiden oluşuyordu. Muhakkime namaz ve oruç ehli idiler. Bunlar hakkında Hz. Peygamber, “Sizden birinizin namazı ve orucu, onların namaz ve oruçları yanında çok aşağı kalır, fakat onların îmânları köprücük kemiklerini geçmez (îmân kalplerine inmemiştir)”¹⁷⁹ buyurmuştur.

Bunlara göre: İnsanlar arasında adil davranan kişi ister Kureys, ister başka kabilelerden tayin edilsin imamdır. Eğer gidişatını değiştirir ve zulme başlarsa azledilmeli veya öldürülmelidir. Bunlar, devlet reisi tayin etmeyi gerekli görmezler. Aksine âlemde imam olmamasını câiz görürler. Hz. Osman'ı, sahâbelerin çoğunu ve büyük günah işleyenleri tekfir ederler.

2. Beyhesiyye¹⁸⁰

Âmidî'ye göre bunlar Ebu Beyhes el-Heysam b. Câbir'in mensuplarıdır. Bunlara göre:

a. İman, dil ile ikrâr ve ilimdir. İman hak ve batıl olan şeylerin hepsini bilmektir.

b. Helal haram ayrımı yapmadan amel işleyen kâfirdir. Çünkü gerçeği bilinceye kadar araştırması gerekir. Diğer bir görüşe göre durumu devlet reisine arz olunur ve gerekiyorsa had cezası tatbik edilir. Cezayı gerektirmeyen her şey bağışlanmıştır. Diğer bir görüşe göre: “(Ey Resulüm) deki, bana vahyolunanlar içinde bu haram dediklerinizi yiyecek bir kimseye haram kılınmış bir şey bulmuyorum. Meğerki leş yâhut akıtılmış kan yahut domuz eti yâhut da Allah'tan başkasının adına kesilmiş hayvan gibi açık bir fisk olsun”¹⁸¹ âyetinde belirtilenler dışında yenilmesi haram olan bir şey bulunmadığına,

¹⁷⁸ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 73.

¹⁷⁹ Buhari, “Mürteddin”, 16.

¹⁸⁰ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 74; krş. Mustafa Öz, “Beyhesiyye”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, s.65.

¹⁸¹ En'am, 6/145.

diğerlerinin helal olduğuna yönelmişlerdir. Bir diğer söze göre de, imâm kâfir olursa, idâre ettiği topluluk da kâfir olur. İmâmın onlar arasında bulunması veya bulunmaması arasında bir fark yoktur.

c. Çocuklar, imân ve küfür yönünden babaları gibidir.

d. Onların bir kısmı: ‘Helal şaraptan sarhoş olmak, sahibi için, söylediği ve işlediği işlerde sorumluluğu gerektirmez. Fakat haram olan şaraptan sarhoş olmak böyle değildir.’ demektedir. ‘Sarhoşluk, diğer büyük günahlar gibi küfürdür,’ dedikleri de rivâyet edilmektedir. Bunlar, kulların işlerini kendilerine isnat husûsunda Kaderiyye ile görüş birliği halindedirler.

3. Ezârika¹⁸²

Âmidî, bunların Nafi b. el-Ezrâk (v.65/684-85)’in¹⁸³ mensupları olduklarını ifade eder. Bunların görüşleri ise şöyledir:

a. Hz. Ali hakem tayin etmeye razı olmakla küfre gitmiştir. *“İnsanlardan kimi de vardır ki, dünya hayatı hakkındaki sözleri senin hoşuna gider. Bir de kalbindekine Allah’ı şâhid tutar. Hâlbuki o düşmanların en yamanıdır”*¹⁸⁴ âyetinde beyan edilen kişi de Hz. Ali’dir. Ali’yi öldürmesi konusunda “Abdurrahman b. Mülcem’i” tasvip ederek *“İnsanlardan öylesi vardır ki, canını Allah rızasını kazanmak için feda eder”*¹⁸⁵ âyetinin de onunla alâkalı olarak nâzil olduğunu ileri süreler. Âmidî, Hâricîlerin müftü ve Zâhidi İmran b. Hıttan’ın, Abdurrahman b. Mülcem hakkında şu mealdeki şiîri söylediğini aktarır:

¹⁸² Âmidî, *Ebkâru’l-Efkâr*, V, s. 75-76.

¹⁸³ Doğum yeri ve yılı hakkında bilgi bulunmayan Nâfi, Bekr b. Vâil kabilesinin Benu Hanife kolundandır. Kur’an’ı ciddi bir şekilde öğrenmiş, fıkıhla ilgilenmiş ve Mekke’de bulunduğu sırada arkadaşı Necde b. Amir’le İbn Abbas’ın derslerine devam etmiştir. Nâfi, sadece ilmî planda değil, siyasî ve askeri planda da düşüncelerini uygulamaya çalışmış, Ubeydullah’ın Basra valiliği sırasında Hâricîlerle birlikte olduğu için bir süre hapsedilmiş, daha sonra İbn Zübeyr’le görüşmek üzere Mekke’ye gitmiş, Basra’da çıkan karışıklıklar üzerine geri dönmüş, İbn Zübeyr’in valisinin Basra’ya girmesine karşı koymuşsa da, bunu başaramamış, sonunda Huzistan ve Ehvaz eyaletlerinin doğusuna çekilmiştir. Burada kendisini takip eden İbn Zübeyr kuvvetleri karşısında mağlup olup öldürülmüştür. Onun mensupları olan Ezârika, kendisinden sonra varlığını sürdürmüştür. (geniş bilgi ve bibliyografya için bkz. Mustafa Öz, “Ezarika”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, ss. 45-46)

¹⁸⁴ Bakara, 2/204.

¹⁸⁵ Bakara, 2/207.

“Ey kötülükten sakınan bir insanın elinden çıkan darbe ki, sahibi bununla,

Arz sahibinin rızasına ulaşmaktan başka bir gâye gütmemiştir.

Ben bu zâtı bir gün anacak ve onu Allah katında,

İyilik tarafı en ağır gelen kişi olarak telakki edeceğim.”

b. Ezârika, Hz.Osman, Talha, Zübeyr, Hz.Aişe, Abdullah b. Abbas ve onlarla beraber bulunan Müslümaları da tekfir ederek hepsinin cehennemde ebedi olarak kalacaklarını iddia etmiştir.

c. Din hususunda görüş birliğinde olsalar bile, savaşa katılmayıp oturanlar kâfirdir.

d. Söзде ve işte korkmak ve sakınmak, bu sebeple de bazı gerçekleri gizlemek câiz değildir.

e. Muhaliflerin çocuklarını ve beraberinde bulunan kadınları öldürmek mubahtır.

f. Bekârken zîna edene recm ve zina suçu isnat eden kadına hadd cezası yoktur. Çünkü bekârken zina edenin recm edileceği Kur’an’da zikredilmîş değildir. Âmidî; “Bunlar, bekâr olup, zina suçu isnat edilen erkeklerin isnatçılarından kazif cezâsını ortadan kaldırmışlardır. Fakat bekâr olup, zina suçu isnat edilen kadınların suç isnatçısına kazif cezası tatbik edilir, dedikleri de bir gerçektir” demektedir.

g. Müşriklerin küçük yaşta ölen çocukları babalarıyla beraber cehennemde olacaklardır.

h. Büyük günah işleyen kişi kâfirdir.

4. Necedât el-Âzirîyye¹⁸⁶

Âmidî’ye göre bunlar Necde b. Âmir el-Hanefî (v.69/688-9)’nin mensuplarıdır. Necedât, dinde temel esaslarla fer’i meseleler arasında ayırım yapmış, helal veya haram konusunda kati hüküm bulunmayan meselelerde bilgisizliğin ise mazur görülebileceğini ifâde eder. Bunların Necadât’ın Âzirîyye (mâzur sayanlar) olarak isimlendirilmesi, fer’i

¹⁸⁶ Âmidî, *Ebkâru’l-Efkâr*, V, s. 76.

konularda cehâlet sebebiyle hüküm veren kimseleri mâzur görmelerinden dolayıdır. Onlara göre:

İnsanların devlet reisine ihtiyacı yoktur. Onlara vacip olan, insanlar arasında adâlete riayettir. Eğer imam bulunmadan böyle davranamayacakları ortaya çıkarsa, bu durumda kendilerini o yöne sevk edecek bir imam seçmeleri câizdir.

5. Asfariyye¹⁸⁷

Âmidî bunların Ziyâd b. Asfar'a tabi olanlar olduğunu ifade eder. Bunlar:

Din konusunda aynı görüşte olup da savaşa katılmayanların tekfiri, recm'in kaldırılması, kâfirlerin çocuklarını tekfir ve Cehennemde ebedi kalmaları hükmünde, sözde takıyyeyi men hususlarında Ezârika'ya muhâliflerdir. Had uygulamasını gerektiricî bir suç işleyen ve kendisine zina, sirket ve kazif gibi fiillerinden dolayı had uygulanan kimsenin sadece zâni, hırsız ve kazif olarak anılması gerekir. Takıyye ile hareket edilen yerde Müslüman kadınların, oradaki topluluğun kâfirleriyle evlendirilmesi câizdir.

6. İbâdiyye¹⁸⁸

Âmidî'ye göre bunlar Abdullah b. İbâd'ın¹⁸⁹ mensuplarıdır. Onlar şöyle demişlerdir:

a. Kible ehli olan muhalifleri kâfirdirler, fakat müşrik değillerdir. Onlarla evlenmek câizdir, karşılıklı mirasçı olmak da helaldir. Bunların yurdu, hükümdârlarının karargâhı müstesna olmak şartıyla İslâm yurdudur.

¹⁸⁷ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 77.

¹⁸⁸ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, ss. 78-79.

¹⁸⁹ Abdullah b. İbâd el-Mürri et-Temimi, İbâziyenin kurucusudur. İlk devreleri hakkında bilgi bulunmayan İbn İbâz'ın hakkındaki bilinenler, Nafi b. el-Ezrak'la birlikte Abdullah b. Zübeyr'e yardım amacıyla toplanan cemaat içinde yer almasıyla başlar. Daha sonra Basra'ya döndüğünde, Nafi ile kaade konusunda anlaşmazlık ortaya çıkınca, onunla ilişkisini keserek, aralarında buldukları insanların müşrik olmadıklarını, sadece nimetler konusunda nankör olduklarını belirtti. Abdullah b. İbâz'ın 64 (683) yılında kısa bir süre için Abdullah b. Zübeyr'e katılması dışında taraftarlarını sosyal ve siyasî çalkantılardan uzak tutmasını bilmiştir. İbn İbâz'ın ölüm tarihi bilinmemektedir. (geniş bilgi ve bibliografya için bkz. Ethem Ruhi Fırlalı, "Abdullah b. İbâz", *DİA*, İstanbul 1988, I, s. 109)

- b.** Muhaliflerin kendilerinin aleyhlerinde yaptıkları şahitlikleri kabul edilir.
- c.** Kebîre (büyük günah) işleyen kimselerin Allah'ı birleyen muvahhit olmakla beraber bunların mü'min olmadıklarını ifade ederler.
- d.** Ali ve sahâbenin çoğu kâfirdirler. Müşriklerin çocukları hakkında herhangi bir hüküm vermeyerek çekimser kalmışlardır.

Âmidî, İbâdiyye'yi kendi arasında dört alt fırkaya ayırmıştır.

6.1. Hafsiyye

Âmidî bunların, Ebû Hafs b. Ebi'l-Mikdam'ın mensupları olduklarını, İbâdiyye'nin görüşüne ek olarak imânla şirk arasında mârifetullah mertebesinin bulunduğunu söylediklerini ifade eder. Yani onlara göre Allah'ı tanımak, imânla küfür arasında bir durumdur. Her kim Allah'ı tanır ve Ondan başkasını, meselâ peygamberi, Cenneti ve Cehennemi inkâr ederek veya büyük günah işleyerek kâfir olursa, bu kimse müşrik değildir. Buna sadece kâfir demek gerekir.

6.2. Yezîdiyye

Âmidî'ye göre bunlar Yezid b. Enîse'nin mensuplarıdır. İbâdiyye'nin görüşüne şu görüşleri ilâve etmişlerdir: Acemden bir peygamber gönderilecek ve bu peygambere gökten bir defada indirilen ve gökte yazılmış bir kitap gönderilmiş olacak, bu peygamber de Muhammed'in şeriatını Kur'an'da adı geçen Sâbiîlere bırakacaktır. Hadd cezası verilen kimseler müşriktirler. Büyük veya küçük her günah şirktir.

6.3. Hârisiyye

Âmidî, bunların Ebu'l Haris el-İbâdi'nin mensupları olduklarını, kader konusunda Mu'tezile'nin düşüncelerini benimsemek, istitaâtın fiilden önce olduğunu belirtmek ve Allah'tan başkasının kastedildiği taatları kabul etmek sûretiyle İbâdiyye'ye muhalif olduklarını ifade eder.

6.4. Ashâbü't-Tâat

Bunlar, niyetsiz bir fiilin tâat olduğuna inananlardır. Allah bir fiili kastetmemiş ve irade etmemiş olsa da, insan, Allah'ın emrettiği bir şey yaptığı zaman ona itaat etmiş olur. Bunlara karşı Âmidî, Hz. Peygamber'in “Niyetsiz iş olmaz” veya “Ameller niyetlere göredir”¹⁹⁰ hadisini örnek olarak verir.

7- Acâride¹⁹¹

Âmidî'ye göre bunlar Abdulkerim b. Acred'in mensuplarıdır. Önceleri Ebu Beyhes'in mensuplarından iken, ona muhlefet ederek şu görüşleriyle ayrılmıştır. Çocuk İslâm'a çağrılıncaya kadar hakkında tarafsız kalmak, baliğ olduğunda ise İslâm'a çağırmak gerekir. Müşriklerin çocukları ebedi cehennemdedir.

‘Âmidî Acâride'nin kendi aralarında birçok tâli fırkalara ayrıldığını belirterek fırkalar hakkında kısa bilgiler verir.’

7.1. Meymûniyye

Âmidî bunların, Meymün b. İmran'ın görüşlerini benimseyenler olduğunu ve şöyle dediklerini ifade eder:

Mu'tezililerde olduğu gibi, Allah kötülüğü değil, yalnız hayrı murad eder, fenâlıkları dilemez. Kullar iyi kötü bütün fiilerini ilahi bir müdâhale olmadan yapar. İstîtâ't fiilden öncedir. Kâfirlerin çocukları cennete girebilecektir.

Bunlar, bütün Müslümanlarca mahrem kabul edilen kız çocuklarının kızlarıyla, erkek kardeş ve kız kardeşin çocuklarının kızlarıyla evlenmeyi câiz görürler. Ayrıca bunlar, Yusuf Sûresi'nin Kur'an'dan bir sûre olduğunu inkâr etmektedirler.

7.2. Hamziyye

Âmidî bunların Hamza b. Edrek'in mensupları olduklarını, kader ve diğer bid'atlerde Meymuniyye'ye ile muvâfakat ettiklerini, fakat kâfirlerin çocukları hakkında onlara katılmayıp, hepsinin cehennemlik olduğunu belirttiklerini ifade eder.

¹⁹⁰ Buhari, “Bedü'l-Vahy”, 1.

¹⁹¹ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, ss. 80-84.

7.3. Şuaybiyye

Âmidî'ye göre bunlar Şuayb b. Muhammed'in mensuplarıdır. Kaderden başka, bütün hususlarda Meymûniyye ile aynı görüşte olduklarını belirtir.

7.4. Hâzimiyye

Âmidî bunların Hâzım b. Âsım'ın mensupları olduklarını belirtir.

7.5. Halefiyye

Âmidî'ye göre bunlar Halef el-Hârîcî'nin mensuplarıdır.

7.6. Etrâfiyye

Âmidî'ye göre Ashâbu'l-Etrâf dedikleri İslâmi çevreden uzak bulunan bu insanlar, bilmedikleri için şeriâtın gereklerini terk edip, akıl cihetinde lüzumlu olduğunu bildikleri şeyleri yerine getirirler ve Kaderiyye'nin yaptığı gibi akli vacipler ortaya koyarlarsa, bu kimselerin mazur sayılacağını belirtir. Bunlar Ehl-i sünnetin temel görüşlerinde ve kulların işlerinin kula isnâdını nefyetme husûsunda Ehl-i sünnete muvafakat ederler.

7.7. Ma'lûmiyye

Âmidî bunlara Hâzimiyye gibidir denildiğini, ancak aralarında şu tür farkın olduğunu belirtir. Onlara göre mü'min, Allah'ı bütün isim ve sıfatlarıyla bilendir. O'nu bu şekilde bilmeyen insanlar mü'min değil, cahildir. Kulun fiili Allah'ın mahlûkudur.

7.8. Mechûliyye

Âmidî onların görüşlerinin Hâzimiyye mezhebinin görüşleri gibi olduğunu belirtir. Şu farkla ki, Allah'ı, bir kısım isimleriyle bilmenin yeterli olacağını söylerler. O halde Allah'ı bu şekilde bilen bir kişi O'nu tanıyor ve mü'min demektir. Kulun fiili de kendi mahlûkudur.

7.9. Saltiyye

Âmidî'ye göre bunlar, Osman b. Ebi's-Salt'ın veya Salt b. Ebi's-Salt'ın taraftarlarıdır. Onların Acârîde'nin görüşünde olduklarını ancak şu görüşleriyle onlardan ayırdıklarını açıklar:

Müslüman olup bize sığınan kişiyi korumamıza alır ve onun çocukları hakkında, bâliğ olup İslâm'a dâvet edilinceye kadar bir hüküm vermekten uzak dururuz.

Bazılarından nakledildiğine göre, gerek müslüman ve gerekse müşriklerin çocukları hakkında, büyüyüp İslâm'a çağrılıp, kabul veya reddedinceye kadar onlar hakkında velâyet veya beraet bahiz mevzu olamaz.

7.10. Seâlibe¹⁹²

Âmidî bunların, Sâleb b. Amir'in mensupları olduklarını belirtir. Onların şöyle dediklerini aktarır: Küçük olsun büyük olsun, bülüğdan sonra, çocukların inkârı açıklığa kavuşuncaya kadar onlara velâyet etmek gerekir. Onlardan naklonunan başka bir rivayete göre ise, bâliğ oluncaya kadar çocuklar hakkında, bâliğ oluncaya kadar velâyet veya düşmanlık diye bir hüküm söz konusu değildir. Zengin olan kölelerden zekât alınacağı ve fakirlerine zekât verilebileceği görüşündedirler.

Âmidî, Se'alibe'yi dört firkaya ayırmıştır:

7.10.1. Ahnesiyye

Âmidî'ye göre bunlar Ahnes b. Kays'ın mensuplarıdır. O, takıyye uygulanan yerde bütün kible ehli hakkında tevakkuf edeceğini, sadece îmânı olduğu bilinenlerle bu sebeple yakınlık kuracağını, kâfir olduğu bilinenlerle de bu sebepten dolayı teberri edeceğini belirterek Sâ'lebe'den ayrılmıştır. Suikast, katl ve gizlice hırsızlık yapmayı haram sayan bu grup, kible ehlinden savaş edilecek bir kimsenin önce dine dâvet edilmesi gerektiğini, eğer imtina ederse kendisiyle savaşılacağını belirtmişlerdir. Müslüman kadınların, kendi kavimlerinden büyük günah işleyen müşriklere nikâhlanmasını câiz gördükleri bu zümre, diğer meselelerde Hâricîlerin prensiplerine uymaktadırlar.

¹⁹² Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 82-83.

7.10.2. Ma‘bediyye

Âmidî bunların Ma‘bed b. Abdurrahman’ın mensupları olduklarını, müslüman kızlarını müşriklerle evlendirme husûsunda Ahnesiyye’ye, kölelerden zekât alıp vermek husûsunda da Se‘âlibe’ye muhalif olduklarını ifade eder.

7.10.3. Şeybâniyye

Âmidî bunların Şeyban b. Seleme’nin mensupları olduklarını, cebre ve hâdis kudretin nefyine inandıklarını ifade eder.

7.10.4. Mükrimiyye

Âmidî’ye göre bunlar Mükrim el-İclî’nin mensuplarıdır. Bunlar, namazı terk edenin kâfir olduğunu, kâfir olmanın namazı terkten dolayı değil, Allah’ı bilmeme sebebiyle olduğunu iddia ederler. Ayrıca Allah’ın, kullarına dostluğu veya düşmanlığının, hâlen işlemekte oldukları amellerine göre değil, sonuç itibariyle buldukları duruma göre olacağını iddia ederler. Buna göre ölecek duruma gelen kişiyi, eğer o durumda, Allah’a mü’min ise dost, kâfir ise düşman kabul etmek gerekir.

Âmidî, böylece Hârîcî fırkaların sayısının yirmiye ulaştığını belirtmektedir.

2.1.4.4. Mürcie¹⁹³

Âmidî onlara, “ameli, niyet ve îmandan sonraya bıraktıkları için bu ismin verildiğini ifade eder.” İkinci bir mâna olarak, bu topluluğun “küfürle beraber ibâdetin bir faydası bulunmadığı gibi, îmânla beraber günah da zarar vermez” tarzındaki söylemlerinden ötürü bu ismi aldığı anlaşılmaktadır der. Bu isimlendirmelere göre icra iki manaya gelmektedir: İlki “*Onu da, kardeşini de geciktir*”¹⁹⁴ ayetinde olduğu gibi tehir etmek ve geciktirmek manasına gelir, diğeri ise ümit vermek anlamındadır.

¹⁹³ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V/, ss. 84-89; krş. Şehristânî, Mürcie’yi altı fırkaya ayırmıştır. *Milel ve Nihal*, s.129-133; Bağdâdî, Mürci’yi beş fırkaya ayırmıştır. “*el-Fark Beyne'l Fırak*”, s.148-152; “Eş’âri” ise Mürcie’yi on iki fırkaya ayırmıştır. *Makâlatu'l İslamiyyin*, s.137-153. Mürcie ile ilgili Türkçe’de yayınlanmış en kapsamlı eser, Sönmez Kutlu’nun *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* adlı çalışmasıdır. (Ankara 2000) Mürcie, büyük günah işleyen, işlediği günah ölçüsünde dinin emirlerini yerine getirmemiş olması sebebiyle, kusurlu olmakla birlikte îmandan çıkmayıp mü’min olduğunu, kendisine mü’min muamelesi yapılması gerektiğini ileri süren, düşünceleri değişik grupları etkileyen itikadî ve siyasî mahiyetteki fırkaların müşterek ismidir. Mustafa Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, s. 392.

¹⁹⁴ A’raf, 7/111.

Âmidî, bir cemaatı Mürchie diye isimlendirmenin ancak ilk mânâda doğru olacağını ifade eder.

Âmidî, Mürchie'yi beş fırkaya ayırmaktadır.

1. Yûnusiyye¹⁹⁵

Âmidî bunların Yunus en-Nümeyrî'nin mesupları olduklarını, bunlara göre îmânın, kalple ilgili olarak kişinin Allah'ı bilmek, O'nu sevmek ve O'na boyun eğmek olduğunu belirtir. Sayılan hasletlerin kendisinde toplandığı insan mü'mindir. Bunun dışındaki taat îmândan değildir, terk edilmesi îmânın hakikatine zarar vermez ve bundan dolayı azap görmez. Mü'min'in cennete ameli ve taatı ile değil, ancak ihlas ve Allah'a olan sevgisiyle girebileceğini iddia ederler.

Onlara göre İblis Allah'ın vahdâniyetini biliyordu, fakat Allah'a karşı kibri ve büyükenmesi sebebiyle kâfir olmuştur. Nitekim “*O, yüz çevirdi ve büyüklük tasladı ve böylece kâfirlerden oldu*”¹⁹⁶ âyeti bunu ifade etmektedir.

2. Ubeydiyye¹⁹⁷

Âmidî'ye göre bunlar “Ubeyd b. el-Mükteib'in” mensuplarıdır. O, Şirkten daha küçük olan günahların mutlaka affedileceğini benimsediği kendisinden rivayet edildiğini aktarır. Ona göre insan tevhid üzere öldüğünde işlemiş olduğu kötülükler ve günahlar kendisine zarar vermez. Onlara göre Allah'ın ilmî daima Allah'tan başka bir şeydir ve Allah'ın insan sûretinde olduğunu iddia etmişlerdir.

3. Gassâniyye¹⁹⁸

Âmidî'ye göre bunlar Gassan el-Kûfi'nin mensuplarıdır. Onlara göre:

Îmân, Allah'ı ve resulünü, Allah'ın indirdiklerini ve Hz. Peygamberin getirdiklerini tafsili olarak değil, icmâlen bilmektir. İman artar ama eksilmez.

¹⁹⁵ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 85.

¹⁹⁶ Bakara, 2/34.

¹⁹⁷ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 85.

¹⁹⁸ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 86.

Bu icmâli bilgi şöyle olur. Herhangi bir kimse “Allah haccı farz kıldı, fakat ben, Kâbe’nin nerede olduğunu bilmiyorum. Mekke’den başka bir yerde, belki de Yemen’dedir”; “Allah, Muhammed’i peygamber olarak gönderdi. Fakat ben bunun, Medine’deki Muhammed mi, yoksa başkası mı olduğunu bilmiyorum” gibi sözleri söyleyen kişi onlara göre mü’mindir. Demek istiyorlar ki; bu gibi şeyler imânın hakikatine dâhil değildir. Değilse, hiçbir akıllının bu hususlardan şüphe edeceği söylenemez.

Âmidî Gassan’ın bu sözlerini Ebû Hanife’den hikâye ettiğini söylediğini ve O’nu da Mürcie’den saydığını ifade etmektedir. Ancak bu İmam-ı Âzam’a yapılan bir iftirâdır. Gassân’ın maksadı, kendi mezhebine geçerlilik kazandırmaktır.

Âmidî, bununla birlikte makâlat sahiplerinin “Ebû Hanife’yi ve takipçilerini Ehl-i Sünnet Mürcie’sinden saydıklarını,” bunun sebebinin ise şu olabileceğini açıklar: Mu’tezile ilk dönemlerde, kader konusunda kendilerine muhalefet edenleri Mürcie olarak isimlendirmekteydi. Veya Ebû Hanife, imânın tasdik olduğunu, artıp eksilmediğini söyleyince, onun bu sözünden ameli, îmândan têhir manası çıkarılmıştı. Âmidî bu iddianın hiç de doğru olmadığını, çünkü Ebû Hanife’nin amele büyük değer verdiği ve bu hususta büyük gayretler sarf ettiği bilinmekte olduğunu ifade eder.

4. Sevbâniyye¹⁹⁹

Âmidî’ye göre bunlar Ebu Sevban el-Mürçî’nin mensuplarıdır. Bunlara göre:

- a. İman Allah’ı, Resullerini ve aklen yerine getirilmesi vacip olan herşeyi bilmek ve ikrar etmektir. Aklen yapması câiz olan şeye inanmak, îmândan değildir.
- b. Bunlar, bütün amellerin îmândan sonra geldiğini belirtmiştir. Ebu Sevban’ın bu düşüncesi diğerleri tarafından benimsenmiş ve şu görüşlerde ittifak etmişlerdir:

Eğer Allah, kıyamet günü herhangi bir âsiyi affedecek olsa, onun durumunda bulunan herkesi affetmesi gerekir. Aynı şekilde birini cehennemden çıkaracak olsa, onun durumunda olan herkesi Cehennemden çıkarmalıdır.

¹⁹⁹ Âmidî, *Ebkâru’l-Efkâr*, V, s. 87.

Gaylân kaderi, hayır ve şerrin kuldân olduğu şeklinde anlamıştır. İmâmet hususunda, Kureyş'in dışındaki bir kimsenin imam olabileceğini câiz görmektedir.

5. Tümeniyye²⁰⁰

Âmidî bunların Ebu Muaz et-Tümeni'nin mensupları olduklarını belirtir. Görüşlerini ise şöyle açıklar:

a. İman, mârifet (Allah'ı bilmek), tasdik, muhabbet, ihlas ve Hz. Peygamber'in getirdiklerini ikrar ve kabullenmedir. Peygamberin getirdiklerini terk etmek küfürdür. Bunun bir kısmı imân veya imânın bir cüz'ü sayılmaz.”

b. Küfür olduğunda ittifak bulunmayan her günahın sahibi hakkında: “Fısk işlemiş ve âsi olmuş” denir. Fakat fâsık denmez.

c. Namaz ve orucun terkedilmesini helal sayarak terk etme küfürdür. Çünkü peygamberden geleni yalanlamıştır. Fakat bunları terk eden kaza etme niyeti taşıyorsa kâfir olmaz.

d. “Bir peygamberi öldüren veya tokatlayan kimse de kâfirdir.” Bu küfür, öldürmek ve tokatlamaktan dolayı değil, bu hareketler peygamberin ve getirdiğinin bir kısmını yalanlamaya delil olduğundan dolayıdır. Aynı görüşü paylaşan “İbn Râvendî ve Bişr el-Merisi” de: “Putâ secde etmek küfür değil, küfre alâmettir.” demektedirler.

Bu söylediklerimiz hâlis Mürcie'dir. Onlardan bir kısmı yukarıda da işaret edildiği gibi, ircâ ile kader görüşünü bir araya toplamaktadır. Es-Sâlihi, Ebu Şimr, Muhammed b. Şebib ve Gaylân bunlardandır.

Sâlihi, ‘imân, hiçbir kayıt koymadan Allah'ı bilmektir, bu ise sadece âlemin yaratıcısının mevcut olduğunu kabullenmektir, küfür ise O'nu mutlak olarak bilmektir’ demiştir. “Allah için üçüncüsüdür” demek küfür değildir fakat bu söz ancak bir kâfirden zuhûr eder, görüşündedir. Kişinin Allah'a inanıp Resulüne inanmaması aklen sahih olabilir, fakat Hz. Peygamber, “Bana inanmayan, Allah'a inanmış değildir”²⁰¹

²⁰⁰ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, ss. 88-89.

²⁰¹ İbn Hanbel, IV, 70.

demıştır. İddia ettiğine göre namaz Allah'a ibadet değildir, ibâdet Allah'a îmân etmek ve O'nu bilmektedir.

Mürci olan Ebu Şemir'e göre, îmân, peygamberler gelip hüccetlerini ortaya koymadıkları süre içinde, Allah'ı bilmek, O'na kalple muhabbet ve itaat etmek, bir olduğunu ve hiçbir şeyin O'nun benzeri olmadığını ikrar etmektir. Peygamberler gelip hüccetlerini ortaya koyduklarında, onları kabul ve tasdik etmek ise mârifettendir, onların Allah katından getirdiklerini ikrar etmek asli îmâna dâhildir. İman hasletlerinden her bir haslet îmân olmadığı gibi bazısı da îmân değildir. Ancak hepsi birleştiği zaman îmândır.

Mürci olan Gaylan'a göre îmân, Allah'a ikinci mârifettir. O'na muhabbet ve boyun eğme, Hz. Peygamber'in getirdiğini ikrar ve Allah katından gelenleri kabul etmektir. İlk mârifet ise zaruridir. Mârifet aslında iki nevidir: İlki fitrîdir ki hem bu âlemin, hem de kendisinin bir yaratıcısının bulunduğunu bilmedir. Bu tür bilgi îmân sayılmaz.

2.1.4.5. Neccâriyye²⁰²

Âmidî, bunların "Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr" (v.230/844.5)'in²⁰³ mensupları olduklarını, onların, Allah'ın birliği, ayrıca hayat ilim, kudret, irâde gibi mâna sıfatlarının nefyi konusunda Mu'tezile ile, kader ve kulların fiileriyle ilgili meselelerde Mürcie ve Ehli Sünnet ile görüş birliğinde olduklarını belirtir.

Âmidî'ye göre Neccâriyye üç firkadan oluşur:

1.Burgûsiyye

Âmidî'ye göre onlar Allah'ın Kelâmı'nın yaratılmış olduğunu iddia ettiler. "Allah'ın kelâmı okunduğu zaman nitelik, yazıldığında ise nesne veya objedir."

²⁰² Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, ss. 89-91.

²⁰³ Kirman'ın Bam bölgesinde doğdu. İbnü'n-Nedim'e göre Kum asıllıdır (el-Fihrist, s.29). Kendi memleketinde yetişen Neccâr'ın öğrenimi hakkında yeterli bilgi bulunmamakla beraber, Bişr b. Gıyas el-Merisi'nin öğrencisi olduğu bilinmektedir. Zaman zaman Mu'tezili âlimlerle tartışan Neccâr'ın "İbnü'Nedim'in nakline göre" Nazzam'la yaptığı bir münakaşa sunucunda mağlup olup üzüntüsünden vefat etmiştir. Fakat onun genellikle 230 (845) yılının sonunda vefat ettiği kabul edilmektedir.(Geniş bilgi ve Bibliyografya için bk. H.S. Nyberg-Khalil Athamina, "al-Nadjdjâr", *EI2*, VII, 866-868.)

2. Za‘ferâniyye

Âmidî'ye göre bunlar; “Yüce Allah’ın kelâmı, O’nun gayrıdır. Yüce Allah’ın gayrı olan herşey yaratılmıştır” dedikten sonra ‘Kur’an yaratılmıştır diyen kâfirdir’ demiştir. Her halde onlar Kur’an konusundaki anlaşmazlığı belirtmek istediler, yoksa sözlerinde çelişki vardır.

3. Müstedrike

Âmidî bunların, Za‘ferâniyye’ye uymakla birlikte, onlardan şu husularda ayrıldıklarını belirtir:

Onlar, Allah’ın kelâmının kendisinden başka olduğunu ve dolayısıyla yaratılmış bulunduğunu, fakat Hz. Peygamber’in “*Allah’ın kelâmı yaratılmış değildir*” dediği ve selef de bu konuda görüş birliği sağladıkları için onlara uydukları, onların ‘yaratılmamıştır’ şeklindeki sözlerini, Kur’an’ın mevcut tertibi, sesler ve harflerden meydana gelen yazım şekline dayandırdıklarını belirterek, aslında Kur’an’ın bu harflerden başka harflerle yazıldığında, yaratılmış olacağını iddia ederler. Bunlara göre, kendilerine muhalif olanların bütün sözleri yalan olduğu gibi, “Allah’tan başka ilah yoktur” sözleri dahi yalandır.

2.1.4.6. Cebriyye²⁰⁴

Âmidî, Cebriyye’nin kendi arasında Hâlis Cebriyye ve Mütevassıt Cebriyye olarak ikiye ayrıldığını; Hâlis Cebriyye’den kast olunanın Cehmiyye olduğunu, Mütevassıt Cebriyye’nin de Eş’arîyye, Neccâriyye, Dirâriyye, Hafsiyye gibi insana fiil değil kesb nispet eden grupları kapsadığını söyler.

O’na göre cebr, kulun işlediği fiille ilgisini reddedip, o fiili Allah’a vermektir. Cebriyye²⁰⁵, “Hâlis Cebriyye ve Mütevassıt Cebriyye” olmak üzere iki sınıfa ayrılır.

²⁰⁴ Âmidî, *Ebkâru’l-Efkâr*, V, ss. 91-92.

²⁰⁵ İnsanların kendilerine has bir irâdeye sahip olmadığını, zihni ve ameli bütün fiilerinin ilahi gücün zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini savunan çeşitli grupları bünyesinde toplayan bu fırka hakkında (geniş bilgi ve bibliyografya için bkz. Abdülhamid İrfan, “Cebriyye”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 205-208)

1. Cebriye-i mutavassıta: Cebir ile tefviz arasında orta yol tutarak kulun fiilerinde kesbinin olduğunu ancak bu kesbin, fiilin meydana gelişinde etkisiz olduğunu iddia edenlerdir. Âmidî'ye göre bu sınıfa “Eş'arıyye, Neccâriyye ve Dırâriyye” girer.

2. Cebriye-i Hâlısa: Bunlar, kulun kesbini hiçbir şekilde kabul etmez. Allah bir fiil meydana gelmeden önce bilmez. O'nun ilmî hâdistir. Âmidî, Cehm b. Safvan (v.128/745-6)'in²⁰⁶ tarftarı olan Cebriyye'nin bunlardan olduğunu ifade eder. Bunlara göre;

a. İnsan bir şey yapmaya kudretli değildir, istitaâtle nitelendirilemez.

b. Allah bir şeyi meydana gelmeden önce bilemez. Allah'ın ilmî, bir mahalde olmayarak hâdistir.

c. Allah'ın, yarattığı varlıkların nitelendirildiği bir sıfatla nitelendirilmesi mümkün değildir, çünkü bu yaratılmışlara benzemeyi (teşbihi) gerektirir. Mesela ilim ve kudret gibi. Âmidî, buradaki kudret yerine hayatı misal vermiştir. Çünkü Cehm b. Safvân, Allah'ın kâdir, âlim, fâil ve yaratıcı olduğunu benimserken, kulların kudret, fiil ve yaratma ile nitelendirilemeyeceği düşüncesindedir.

d. Cennet ve cehennemde sonsuza dek kalınacağını “*hâlidine fihâ*” abartma ve vurgulamaya (mubâlağa ve te'kide) yorarak, cennet ve cehennemde sonsuz olarak kalışın gerçek anlamında kullanılmadığını ifade edilmiş bu hususta “*Gökler ve yer durdukça onlar da orada ebedi kalacaklardır*”²⁰⁷ ayetine istinaden, ayet-i kerimede şart ve ayrıcalık (istisna) bulunduğunu, oysaki ebedilik ve sonsuzlukta şart ve ayrıcalık bulunmayacağını ifade etmiştir.

²⁰⁶ İlk kelâmcılardan olan ve Cehmiyye fırkası kendisine nispet edilen Cehm b. Safvan'ın hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Çeşitli düşünceleri değişik ekollere mensup âlimler tarafından tenkit ve reddedilmesine rağmen Cehm'in fikirleri birçok mezhep üzerinde etkili olmuştur. Taraftarları, yukarıda kendi düşünceleri çerçevesinde teşekküleden ve Cehmiyye adını alan mezhebi, hicri V. Yüzyıla kadar sürdürmüşlerdir. (Geniş bilgi ve bibliyografya için bkz. Şerafettin Gölcük, “Cehm b. Safvan”, “Cehmiyye”, *DİA*, VII, İstanbul 1993, 233-236)

²⁰⁷ Hud, 11/108.

2.1.4.7. Müşebbihe²⁰⁸

Müşebbihe; Allah'ı mahlûklara benzetir, O'nu anlatmak için hadisleri örnek olarak verirler. Bu sebeple onlara, teşbihi kabul edenler manasına “Müşebbihe” denmiştir. Âmidî, teşbihteki yaklaşımları farklı olsa da Müşebbihe'nin tek bir fırka olduğunu söyleyerek onun üç farklı görünümünden bahsetmektedir: Gulat'ı Şîa Müşebbihesi, Haşviyye Müşebbihesi ve Kerrâmiyye Müşebbihesi.

1. Gulât-ı Şîa müşebbihesi: Âmidî, Sebeiyye, Beyâniyye, Muğiriyye, Cenâhiyye, Hattâbiyye, Zemmiyye, Hişamiyye, Zürâriyye, Rizâmîyye, Nusayriyye ve İshâkiyye'nin bu fırkalardan olduğunu, bunların, tapındıkları ilahın bir sûreti, uzuvları ve boyutları bulunduğunu, bir yerden başka bir yere gitmesi, inmesi, yükselmesi, yerleşmesi ve mekân tutmasının mümkün olduğunu ileri sürdüklerini söyler.

2. Haşviyye müşebbihesi: Âmidî'ye göre bunların Mudar, Hems, Hecimî gibi mensupları vardır. Bunlar, Allah'ın başkalarıyla el sıkışmasının mümkün olduğunu, kucaklaşma ve karşılıklı dokunma gibi hareketlerde bulunabileceğini câiz görmektedirler. Bunları, dünyada iken Allah'ı ziyaret eden, Allah'ın da kendilerini ziyaret ettiği muhlis kullar için düşünürler. Âmidî, hatta onlardan birinin: “Sakal ve cinsi organdan beni muaf tutun ve ötesinden sorun” dediği rivayeti aktarmaktadır.

Davud el-Cevârihi'nin taptığı ilahın yaratılmışların hiç birine benzemediği, hiçbir şeyin de ona benzemediği iddiaları da nakledilmektedir.

3. Kerrâmiyye müşebbihesi: Âmidî bunların, Ebû Abdullah b. Muhammed b. Kerrâm (255/869)'in²⁰⁹ mensupları olduklarını, bunların teşbihe ait sözlerinin değişikliği sebebiyle mezhep liderinin görüşlerini aktarmakla yetineceğini söyler. O da şöyledir:

²⁰⁸ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, ss. 93-95.

²⁰⁹ III/IX. Yüzyıl ortalarında Maveraünnehir'de ortaya çıkan Kerrâmiye fırkasının kurucu olan Muhammed b. Kerrâm, kesin olmamakla birlikte 190 (805) yılında Sîcîstan'ın Zerenc şehrinde doğdu. Çocukluğunu memleketinde geçirip, ilk bilgilerini burada aldıktan sonra, mâlûmatını geliştirmek için Nişabur'a gitti. Burada değişik hocalardan ders aldı, özellikle Mürcî bir âlim olan Ahmet b. Harb'den büyük ölçüde faydalandı. Tahsilini ikmal ettikten sonra gençlik yıllarını memleketinde geçirdi. Fıkıh konusunda Ebu Hanife'ye sıkı bir şekilde bağlı idi. Bir ara Sîcîstan valisi tarafından sürgün edildi. İbn Kerrâm, düşüncelerini Meveraünnehir'de yaymaya çalıştı. Bir ara Mekke'ye giderek orada beş yıl mücâvir olarak kaldı. Daha sonra memleketine dönerek faaliyetlerini sürdürdü. Bir ara Nişabur'da hapsedildi, serbest bırakıldıktan sonra Kudüs'e gitti, 255 (868) yılında Remle'de öldü. (Düşünceleri

Allah arşın üst tarafındadır. Üstten ona temas etmektedir. Allah için hareket ve iniş câizdir. Ancak arşı doldurup doldurmadığı hususunda ihtilâf ederler. Bazıları, Allah'ın arş üzerinde olmadığını, fakat ona paralel bulunduğunu söylerler. Yalnız bu iki varlık arasındaki uzaklığın sonsuz olup olmadığı hususunda ihtilaf vardır. Bir kısmı Allah'a cisim dedikten sonra O'nun bütün yönlerden veya sadece alt yönden sonsuz olduğunu, bir kısmı da alt yön hariç, diğer yönlerden sonsuz olduğunu söyler.

Hâdisler Allah'ın zatına hulûl edebilir ve Allah ancak kendi zâtına hulûl eden hâdislere kâdirdir. Zâtı dışında kalan hâdislere hulûl etmeye kâdir değildir. Onlara göre Allah'ın ilk yarattığı şeyin, kendisiyle istidlâl olunabilir bir canlı olması gerekir.

Nübüvvet ve risâlet; vâhiy, Allah'ın tebliğ etmesi, mûcize ve ismetten başka, peygamberin zâtıyla kâim iki sıfattır. Bu sıfatların sahibi, gönderilmeksizin, yani sırf bu sıfatlarla muttasıf olmak sebebiyle resûldür. Allah'ın bu sıfatlarla muttasıf olan kimseyi peygamber olarak göndermesi gerekir. O takdirde Mürsel olur. Her mürsel, resûldür, fakat her resûl mürsel değildir. Allah'ın mürseli, mürsil olanı azletmesi câizdir. Fakat resûlü, resûl olmaktan azletmesi düşünülemez. Tek bir resûlü göndermek hikmetten sayılmaz. Bilakis birçok resuller göndermek gerekir.

İbn Kerrâm, aynı anda iki ayrı yerde iki imamın bulunmasını geçerli görmektedir. Bu düşünceleri, taraftarlarından bir grubun görüş birliği sonucu Muâviye'nin, Medine ve İrakeyn'de sahâbeden bir topluluğun ittifakı ile de Ali'nin imâmetinin isbatına dayanmaktadır.

Bunlara göre "İman, ezelde Allah'ın "*Ben sizin Rabbiniz değil miyim?*"²¹⁰ sorusuna karşı verilmîş olan "*Evet! Rabbimizsin*" şeklindeki ikrarından ibârettir." Bu imân, dinden dönenlerin dışında, herkeste eşit olarak bâkidir. Kâfir olmakla birlikte münafiğin imânı bu hususta peygamberlerin imânına denktir. Şehadet kelimeleri, ancak dinden döndükten sonra bir imân ifâdesi olabilir.

ile ilgili geniş bilgi ve bibliyografya için bkz. Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye", *DİA*, Ankara 2002, XXV, ss. 294-296)

²¹⁰ A'raf, 7/172.

Âmidî, Müşebbihe ile birlikte 72 bid'at fırkasının tasnifini bitirir ve Hz. Peygamber'in hadisinde "*hepsi cehennemdedir*" diye tabir edilen sınıfa hepsinin girdiğini belirtir. Ardından 72 sayısına nasıl ulaştığını rakamsal olarak ifade eder: "*Kaderiyye 20, Şîa 22, Havâric 20, Mürcie 5, Neccâriyye 3, Cebriyye 1 ve Müşebbihe 1*"²¹¹

2.1.4.8. Fırka-i Nâciye²¹²

Âmidî, son olarak sekiz ana grupta ele aldığı fırkaların sonuncusu olan Fırka-i Nâciye'den bahseder. Sonra da kurtuluşa eren fırkanın kimlerden meydana geldiğini açıklamaya başlar. Buna göre, kurtuluşa eren fırka Resûlullah'ın daha önce değinilen hadisinde geçen "Benim ve ashabımın yolunda olanlardır" sözünde bahsedilenlerdir. Ona göre Resûlullah ve ashabının yolunda olanlar ise "*Eş'arîler, Muhaddisler, Ehl-i Sünnet*" ile bunların izinden gidenlerdir.

Âmidî, kurtuluşa erecek olanların kimler olduğuna değindikten sonra konuyu biraz daha detaylandırarak bu grubun ortak görüş ve düşüncelerine yer vermiştir. Bunlara göre:

1. Âlem hâdistir.
2. Allah vardır. Allah'tan başka yaratıcı yoktur ve Allah kadîmdir.
3. Allah; ilim, kudret ve diğer celâl sıfatlarıyla muttasıftır.
4. Allah'ın hiçbir benzeri yoktur.
5. Allah'ın zıddı ve dengi yoktur. Allah hiçbir şeye hulûl etmez.
6. Hiçbir hâdis Allah'ın zâtıyla bulunamaz.
7. Allah hayyiz'da veya herhangi bir yönde değildir.
8. Allah hakkında hareket, intikâl, cehl, kizb ve eksik sıfatlardan hiçbirisi sahih ve câiz değildir.

²¹¹ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 95.

²¹² Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 96-97.

9. Allah kıyamette, görende bir intibâ ve şu'a bırakmadan mü'minlere görülecektir.

10. Allah'ın istediği olur, istemediği olmaz. Ayrıca hiçbir şeye muhtaç olmayan, ganidir.

11. Allah'a hiçbir şey vacip değildir. Bağışlarsa, fazlıyla bağışlar, cezâ verirse, adâletiyle cezâ verir.

12. Allah'ın fiilerinde gâye ve maksat düşünülemez. Allah'tan başka hiçbir gerçek hâkim yoktur.

13. Yaptığında veya hükmettiğinde zulümle veya adâletsizlikle vasıflanamaz.

14. Allah parçalanamaz. Sınırsız ve sonsuzdur. Artma ve eksilme yarattıkları hakkında gerçekleşir.

15. Âhiretin varlığı, ceza ve hesaplama, sırat ve mizan, cennet ve cehennem yaratılması haktır. Mü'minlerin Cennette, kâfirlerin cehennem de ebedi olarak kalacağı, günahkâr olanların affedilebileceği ve şefahtır.

16. Resuller, kesinlikle Yüce Allah tarafından kullarına gönderilmişlerdir.

17. Rıdvan biatine ve Bedir'e katılanlar cennetlidir.

18. İmâmet, ümmetin üzerine yüklenmiş zaruri bir iştir.

Âmidî, fırka-i nâciyeyi zikrettikten sonra bid'at fırkaları hakkındaki hükümleri açıklamak için şöyle bir soru sorar: "Şayet bid'at ve heva ehli olan sapık fırkaların hükmü âhirette helâk olacak Cehennem ehli kişiler olmaları ise bu dünyadaki hükümleri nedir?" şeklindedir.

Âmidî, bu soruya Müslümanların bu hususta ihtilaf ettiğini "el-Eş'arî" ile onun takipçilerinden çoğunun ve yine Ebu Hanife ve Şâfiî gibi fakih imamlardan oluşan bir topluluğun kible ehlinden olup da hakka muhalif olanların Müslüman olduklarını kabul

ettiğini, hatta Şâfiî'nin “Hattâbiyye dışında, ehl-i ehvânın şahitliğine cevaz verdiği” şeklindeki sözünü nakleder.²¹³

Âmidî, bunun yanında bazı Eş'arîlerin onları tekfir ettiğini belirtir ve Kaderiyye, Şîa, Havâric ve Müşebbihe'yi hangi gerekçelerle tekfir ettiklerine dair bilgiler de vermektedir.²¹⁴

Bid'at fırkalarını iki kategoride değerlendiren Âmidî, birincisinin Allah'tan başka bir ilâhın varlığını veya bazı insanlara hulûl ettiğini söyleyenler (Hâtıbiyye, Sebeiyye, Cenâhiyye, Zemmiyye, Rizâmiyye, Nusayriyye, İshâkiyye) ile Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmeyenler ve onu kötülleyenler (Gurâbiyye, Zemmiyye) ile haramları helal sayan, Hz. Peygamber'in getirdiklerini inkâr edenler (Cenâhiyye, Mansûriyye, Hattâbiyye ve İsmâiliyye) olduğunu söyler.²¹⁵ İkinci grubun ise, bu aşırı fırkaların dışında kalan ehl-i ehvâ olduğunu belirtir.

Âmidî, ikinci grubun tekfirini gerekli görenlerin öne sürdükleri gerekçeleri yeterli bulmayarak bu gerekçeleri tek tek ele alıp niçin yeterli olmayacağını örnekleri ile açıklamaya çalışır. Mesela Kur'an'ın yaratılmışlığı ve rüyetullahın inkârı görüşleri sebebiyle Kaderiyye'nin tekfir edilmesine, bu görüşlerin küfür olmadığını söyleyerek cevap vermiştir. Ona göre eğer Kur'an'ın yaratılmış olma durumundan kastolunan uydurulmuş olması ise ve rü'yetin inkârından kasıt Allah'a kavuşmanın inkârı ise bu küfrü gerektirir.²¹⁶

Âmidî, “Kaderiyye bu ümmetin Mecûsileridir” ve “Kim Kur'ân yaratılmıştır derse o kâfirdir” gibi, Hz. Peygamber'e nibet edilen hadislerin de, onların tekfirini gerektirmeyeceğini, çünkü bunların haber-i vâhid olduğunu ve tekfir için yeterli olmadığını söyler.²¹⁷

²¹³ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 97.

²¹⁴ Bkz. Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, ss. 98-99.

²¹⁵ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 100.

²¹⁶ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, s. 101.

²¹⁷ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, ss. 100-101.

Âmidî ayrıca ümmetin icmama ters görüşlü olmanın küfrü gerektirmeyeceğini söyler. Buna, mesela suyun akıcı olmadığına inanan bir kişinin, tüm ümmet akıcı olduğuna inansa bile, kâfir olmayacağını söyleyerek cevap verir.²¹⁸

Âmidî, Kaderiyye için sıfatları inkâr etmelerini; Havâric ve Şîa için bazı sahâbilere dil uzatmalarını da tekfir edilmeleri için yeterli görmez. Bunu şöyle bir akıl yürütme ile destekler: “Mezhebimiz içerisinde kabul ettiğimiz ilâhi sıfatlar dışında bazı sıfatların varlığı hususunda da farklı görüşlere sahip olanlar vardır. Bu mantıktan hareket edersek bu artı sıfatları inkâr edenlerin de kâfir olmaları gerekir.”²¹⁹ Âmidî genel olarak tekfir hususunda çok temkinli davranmayı tercih etmiştir.

Âmidî’ye göre, küfrü gerektirdiği beyan edilen görüşlere bakılır. Eğer bunlar te’vilden hareketle söylenmiş ise bu, küfür olmaz. Te’vil olmadan söylenmiş ise o zaman küfür olur. Mesela Havâric ve Şîa’nın bazı sahâbileri tekfir etmesi bir te’vil sebebiyle ise onların tekfiri gerekmez.²²⁰

Son olarak Âmidî, tekfir edilmelerinde ihtilaf bulunmayan Gulat fırkalar hakkındaki kendileriyle alışveriş yapılması, öldürülmeleri, tevbeleri ve malları hususunda verilecek hükmü yine bir soru-cevap şeklinde açıklamaya çalışır. O, gulât fırkaların bu hususlarda mürted hükmünde olduklarını, onlardan cizye kabul edilmeyeceğini, kurbanlarının yenmeyeceğini, kadınlarıyla evlenilmeyeceğini, onlardan birini öldüren için diyet gerekmeyeceğini, tevbe etmeleri durumunda da bunun gerisindeki sebebe bakılacağı, şayet korku sebebiyle tevbe etmemişler ve samimi iseler kabul edileceğini, ancak korku sebebiyle olursa bu hususta mezheplerin ihtilaf ettiğini söyler.²²¹

2.1.5. *el-Ebkârü’l-Efkâr* Eserinin Eşâri Makâlât Geleneğindeki Yeri ve Önemi

İslâm literatüründe pek çok fırka tasnifinin yapılmış olduğunu görmekteyiz. Fırka tasnifi yapan hemen her müellif, kendisinden önce yapılmış tasniflerden faydalanmış

²¹⁸ Âmidî, *Ebkârü’l-Efkâr*, V, s. 101.

²¹⁹ Âmidî, *Ebkârü’l-Efkâr*, V, s. 101.

²²⁰ Âmidî, *Ebkârü’l-Efkâr*, V, s. 102.

²²¹ Âmidî, *Ebkârü’l-Efkâr*, V, s. 106.

ancak çoğu zaman bunlardan herhangi birini aynısıyla tekrarlamak yerine kendince yeni bir tasnif metodu geliştirmeye çalışmıştır. Bu nedenle birbirinin aynı olan fırka tasnifi bulmak zordur. Öncekilerden farklı bir tasnif geliştirmek sanki o dönem ulemasının bir özelliği, geleneği gibidir. Nitekim bu hususiyeti özellikle Eş'arî ulemada da görmek mümkündür. Bu dönem içerisinde birbirinin aynı fırka tasnifini yapan iki Eş'arî müellife rastlamak zordur. Bu geleneği Seyfuddin el-Âmidî de devam ettirmiş ve kendince bir itikadî fırka tasnifi geliştirmiştir. Her ne kadar bir mezhepler tarihçisi veya bir fırak yazarı olarak nitelenemeyecek olsa da Âmidî'nin kelâma dair eserinde bir itikadî fırka tasnifine girişmiş olması onun bir itikadî fırka tasnifçisi olarak nitelenmesi için yeterlidir.

Eş'arî ulemânın fırka tasnifçiliğinin tarihini mezhebin kurucusu “Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'ye (324/936)” kadar götürmek mümkündür. Eş'arî, kaleme almış olduğu *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfu'l-Musallin* isimli eseriyle kendi dönemine kadar İslâm toplumunda ortaya çıkmış tüm itikadî fırka ve görüşleri iki kapak arasında toplamaya çalışmış ve sahanın en objektif, en güvenilir kaynaklarından birini ortaya koymuştur. *Makâlât* Eş'arî ulemâ tarafından ve özellikle en yakın takipçisi Bağdâdî tarafından kaynak olarak kullanılmış bir eserdir.

Fırka tasnifçiliği noktasında Eş'arî'den sonra gelen ve bu sahada mezhebe daha çok etkide bulunan kişi Abdülkâhir el-Bağdâdî (429/1037)'dir. Bağdâdî'nin iki fırak kitabı bulunmaktadır: *el-Milel ve'n-Nihal* ve *el-Fark Beyne'l-Fırak*. Bağdâdî'nin, *el-Fark Beyne'l-Fırak'ı* Eş'arî'nin hiç zikretmediği ve esas almadığı 73 fırka hadisinin, tasnif için temel hareket noktası tayin edildiği ve mezheplerin bu sayıya göre düzenlendiği bir eserdir. Bağdâdî ile birlikte Eş'arî fırka tasnifçiliğinde 73 fırka merkezli bir tasnifin egemen hale geldiği, Bağdâdî'nin bu noktada mezhebi şekillendirici bir etki yaptığı söylenebilir. Nasıl ki Eş'arî kelâmının sistemleşmesi mezhebin imamı Eş'arî ile değil daha ziyade sonraki takipçilerinden özellikle Bakıllâni (403/1013) ile olmuşsa, mezhebin fırak tasnifçiliğinin temel çatısı da, yine Eş'arî'den ziyade, takipçilerinden Bağdâdî ile oluşmuştur. Bağdâdî bu eserinde fırkaları başlıca 3 ana kategoriye ayırır: 72 sapık fırka, İslâm ümmeti içerisinde çıktıkları için İslâm'a nispet edilen ama görüşleri itibarıyla İslâm'dan sayılamayacak olan fırkalar ve kurtulaşa

eren tek fırka, “fırka-i naciye”. Ancak Bağdâdî'nin yaptığı bu üçlü ayırım, İsferyânî dışında sonraki Eş'arîler arasında pek tercih edilmemiş, onun İslâm'dan saymadığı Gulât fırkalar, diğerleri tarafından 72 fırkanın içerisinde sayılmaya devam etmiştir.

Bağdâdî'den sonra, eserinde birkaç nokta hariç el-Fark'ı metot ve muhteva itibariyle taklit eden bir diğer Eş'arî fırak yazarı, “Ebu'l-Muzaffer el-İsferyânî (471/1078)”dir. Onun *et-Tebzir Fi'd-din ve Temyizü'l-Fırkati'n-Nâciye ani'l-Fırak'l-Hâlikin* adlı eseri sanki *el-Fark'ın* bir özeti gibidir.

Hem Eş'arî fırka tasnifçiliğinin hem de genel fırka tasnifçiliğinin en çok tanınan ve başvuru alan eseri, Şehristânî'nin (548/1153) *el-Milel ve'n-Nihal*'i dir. 73 fırka hadisini esas alan bu eserde, Şehristânî fırkaları önce ana ihtilaf konuları olarak belirlediği tevhid, adalet, va'd-va'id, sem' ve akıl konularına göre 6 gruba ayırmakta, yani konu merkezli bir tasnif denemekte, daha sonra da bu fırkaları alt kollarıyla bu sefer fırka merkezli bir şekilde tasnif etmektedir. Sonraki dönemlerde Şehristânî'nin bu tasnifinden ziyade, vermiş olduğu mâlûmatın daha çok tercih edildiği görünmektedir.

Şehristânî sonrasında en büyük Eş'arî kelâmcılarından Fahrüddin er-Râzi(606/1209)'nin de, *İtikâdâtü Fırak'l-Müslimîn ve'l-Müşrikin* adlı bir fırak eserinin olduğunu görmekteyiz.²²² Bu eser, hem İslâm mezheplerini hem de diğer dinleri içine alan ancak çok muhtasar olan bir eserdir. 73 fırka hadisini zikretse de eserdeki fırkaların sayısı bu rakamın üzerindedir.

Bu dönemde Eş'arî kelâmının özellikle felsefe ile mezc edilmiş döneminin önemli temsilcilerinden biri olan Seyfüddin el-Âmidî'nin (631/1233) de, her ne kadar fırak edebiyatına dâhil edebileceğimiz bir eseri olmasa bile, temel eseri *Ebkâru'l-Efkâr*'ının son bölümünde itikadî fırkaları tasnif etme gayretine giriştiğini müşahede etmekteyiz.²²³ Âmidî burada daha önceki fırka tasnifçilerinden, özellikle de Şehristânî'den yararlanarak kendince yeni bir fırka tasnifi yapmıştır. Sonraki bölümde işaret edileceği üzere Âmidî'nin bu tasnifi sonraki Eş'arî ulema üzerinde etkili olmuştur. Zaten sonraki

²²² Fahrüddin er-Râzi, *İtikâdâtü Fırak'l-Müslimîn ve'l-Müşrikin* (thk. Muhammed Mu'tasım Billah el-Bağdâdî), Daru'l-Kütübü'l-Arabi, Beyrut 1986.

²²³ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, V, ss. 37-106.

dönemlerde yeni bir tasnif denemesine pek rastlanmamış daha önce yapılan tasnifler tekrar edilmiştir.

2.1.6. Kendinden Sonraki Dönemlerdeki Etkileri²²⁴

Âmidî'nin *Ebkâru'l-Efkâr*'ında ortaya koymuş olduğu itikadî fırka tasnifinin etkileri kendisinden sonraki dönemde başta Adudüddin el-Îcî (756/1355) olmak üzere, onun talebesi ve şarihi olan Şemsüddin el-Kirmanî (786/1374-5) ve sonraki dönem şarihlerinden Seyyid Şerif el-Cürçânî (816/1413) gibi kelâmcıların eserlerinde bariz olarak görünmektedir. Îcî, onun bu tasnifini meşhur eseri *el-Mevâfık*'ın en sonunda tezyil başlığıyla daha muhtasar bir şekilde sunmuştur. *el-Mevâfık*'ın şarihleri Kirmanî ve Cürçânî'nin yine aynı tasnifi kullandıklarını ve Âmidî'deki Îcî tarafından zikredilmemiş mâlûmattan faydalandıklarını, bunun yanısıra firkalar hakkındaki bilgileri Şehristânî'nin *el-Milel*'inden de nakiller yaparak zenginleştirdikleri görülmektedir. Kirmanî ve Cürçânî zaman zaman Âmidî'nin ismini bizzat zikrederek ondan yararlandıklarını ifade ederler.²²⁵

Âmidî'nin fırka tasnifinin özellikle Îcî ve daha sonra da şarihleri tarafından tekrarlanması ve bu eserlerin İslâm coğrafyasında yaygınlaşmasıyla bu tasnifin sonraki dönemde kaleme alınan pek çok eserde tercih ve tekrar edilen bir fırka tasnifi olduğu görülür. Nitekim bu etki özellikle Osmanlı ulemâsında görülmektedir.²²⁶ Zira Osmanlı

²²⁴ Kâdir Gömbeyaz, “*İtikadî Fırka Tasnifçiliğinde Âmidî'nin Yeri*”, (Uluslararası Seyfiddin Âmidî Sempozyumu Bildirileri, Ensar Neşriyat, İstanbul 2009, s.293)

²²⁵ Kirmanî ve Cürçânî, Îcî'nin, bu tasnifi Âmidî'den aldığı farkındadırlar. Hatta Îcî'nin, Cehmiyye'nin görüşünü verdiği bir yerde, 'onların başka varlıklar hakkında da kullanılabilecek olan ilim, kudret gibi sıfatları teşbih endişesiyle Allah'a nispet etmedikleri' şeklindeki ifadesini aktardıktan sonra hem Kirmanî hem de Cürçânî, Âmidî'nin bu hususta örnek olarak kudret değil hayat sıfatını kullandığını ve aslında Îcî de böyle yapmış olsaydı, bunun daha uygun olacağını belirtirler. Zira Cehm, Allah dışındaki varlıklara kudret nispet etmediği için, bu sıfat Allah dışında hiçbir varlığa verilemez. krş. Âmidî, *Ebkâr'ul-Efkâr*, V/92; Îcî, *el-Mevâkıf*, s. 428; Kirmanî, *el-Fıraku'l-İslamiyye*, s. 91; Cürçânî, *Şerhü'l-Mevâkıf*, VIII/398. Kirmanî ve Cürçânî'nin Âmidî'nin ismini açıkça zikrettikleri diğer yerler için bkz. Kirmanî, *el-Fıraku'l-İslamiyye*, ss. 65, 80-81; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, VIII/382, 384, 389, 391, 393, 397.

²²⁶ Osmanlı uleması içerisinde bu tasnifin yanısıra genellikle Hanefî kimliği ağır basan ulema tarafından tercih edilen -Lewinstein'in Doğu *Hanefî* veya Hanefî *Mâturidi* Geleneği diye tanımladığı- hatta bazı müelliflerce kaynağı Ebu Hanife'ye kadar götürülen (bkz. Muhammed b. Pir Ali Birgivi, “*Tuhfetü'l-Müsterşidin fî Beyâni Mezâhibi Fıraku'l-Müslimin*”, (nşr. Avni İLHAN), Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi c. VI.1989. s.200) 6 ana fırka belirleyip bunlardan her birine 12 alt kol nispet eden tasnifin (6x12+1=73) de yaygın olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Bu tasnifi kullanan Osmanlı müellifleri arasında İbn Kemalpaşa, İşkodralı Lütfî Paşa, Birgivi, Ebu's-Suûd Efendi, Akkirmânî gibi müellifler sayılabilir.

medreselerinde en çok okutulan kelâm kitaplarından biri de Cürçânî'nin “*Şerhu'l-Mevâkıf*”ıdır.”²²⁷

Âmidî'nin tasnifini aynıyla kullanan Osmanlı müelliflerinden birisi de Sırrı Giridi'dir (1310/1894). Yazmış olduğu *Ârâu'l-Milel* adlı eserindeki fırka tasnifi Âmidî'ninkiyle aynıdır. Ancak onun, doğrudan Âmidî'den değil de, Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'ı vasıtasıyla dolaylı olarak yararlandığı anlaşılmaktadır.²²⁸ Zira birkaç ekleme ve çıkarma hariç Cürçânî'nin “*Şerhu'l-Mevâkıf*”ı ile aynıdır.²²⁹ Ancak Sırrı Giridi'ye göre “fırka-i naciye” “Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat yani Ebu Mansur el-Mâtürîdi ve Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'ye tabi olanlar” şeklindedir.²³⁰

Âmidî'nin tasnifini kullanan diğer bazı Osmanlı müellifleri arasında Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî (1309/1893)²³¹, Hasan b. Ömer es-Sunkûri²³², Ahmed Feyzi el-Çorumî (1327/1909)²³³, Abdüllatif Harpûti'yi (1842/1914)²³⁴ sayabiliriz. Bu eserlerin Âmidî'nin tasnifinden farklı ortak noktaları fırka-i naciye'nin (aynı Sırrı Giridi'de olduğu gibi) Eş'arîyye ve Mâtürîdiyye olduğunu söyleyerek Mâtürîdiyye'yi de ilave etmeleridir.

²²⁷ Mefâil Hızlı, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, *Uludağ Üniv. İlähiyat Fak. Dergisi*, c. 17, sy. 1, 2008, s.30, 38-39, 44.

²²⁸ Zira iki yer hariç Cürçânî'nin Âmidî'nin ismini açıkça zikrettiği yerleri o da tekrar etmektedir. Krş. Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, VIII, ss. 382, 384, 389, 391, 397; Sırrı Giridi, *Ârâu'l-Milel*, İstanbul 1303, ss. 98, 106, 126, 139, 182.

²²⁹ Murat Önder, “Giritli Sırrı Paşa”, *Ârâu'l-Milel Adlı Eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi (dan. Seyit Bahovan), SÜSBE, Konya 2006, s. 137.

²³⁰ Giridi, *Ârâu'l-Milel*, s. 192.

²³¹ Nakşibendiyye tarikatının Hâlidîyye kolu şeyhlerinden olan Ahmed Ziyaeddin el-Gümüşhanevi'nin fırka tasnifi yaptığı iki eseri vardır: *Câmiu'l-Mütûn ve Netâyicu'l-i'tikâdiyye fi Usûli'l-Fırakü'l-İslâmiyye*. Gümüşhanevi bu eserlerinde ana firkaları aynı Âmidî gibi 8 ana kola ayırmaktadır. Bkz. Osman Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, ss. 196-200.

²³² Nakşibendiyye tarikatının Hâlidîyye koluna bağlı bir âlim olan Senkûri, *Zübdetü'l-Akâid Nuhbetü'l-fevâid* adlı eserini, kendi ifadelerine göre Gümüşhanevi'nin Netâyicü'l-i'tikâdiyye isimli Arapça eserinin bazı kelâm ve firkatlarından yapılan ilave tercümelemlerle birlikte yeni bir eser haline getirilmesi olarak takdim etmiştir. Eser Türkçedir. Bu tasnifte ilginç olan her bir alt fırkanın başına “şeytan” ifadesinin konmuş olmasıdır. Mesela 'Mu'tezile firkalanından Şeytan-ı Vâsiliyye', 'Şeytan-ı Nazzâmîyye'; 'Havâric firkalarından Şeytan-ı Muhakkime' gibi. Bkz. Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, ss. 200-206.

²³³ Ahmed Feyzi b. Ali Arif el-Çorûmi Leblebîcî-zâde, Şîî âlimlerden Ebu'l-Fütûh er-Râzi'ye (552/1157) nispet edilen “*Hüsniye*” adlı eserindeki Şîî görüşlere cevap vermek üzere kaleme aldığı *Feyzu'r-Rabbâni* adlı eserinde Âmidî'nin tasnifini kullanmıştır. Ancak pek çok alt fırkayı zikretmemiştir. (Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, ss. 206-211.)

²³⁴ Daru'l-Fünûn ilm-i kelâm muallimi Abdüllatif el-Harputi'nin *Tarih-i İlm-i Kelâm* isimli eserinde yapmış olduğu fırka tasnifi de Âmidî'nin tasnifidir. Aydın, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, ss. 238-241.

Görüldüğü üzere özellikle İcî ve Cürcânî sayesinde Âmidî'nin fırka tasnifi Eş'arî kelâmcılar arasında yaygınlık kazanmıştır.

SONUÇ

İnsanın yaşamını devam ettirdiği toplum içerisindeki psiko-sosyal değişimler dini anlama ve anlandırma sürecini de etkilemiştir. Resûlullahın ölümünün ardından bıraktığı dini mirasın farklı farklı yorumlanması sonucu siyasî ve itikâdî amaçlı birçok oluşum ortaya çıkmış, ortaya çıkan bu oluşumlar kendi fikirlerini savunmak, kendilerinin dışında kalanların fikirlerini eleştirmek için birçok risale kaleme almışlardır. Bu tür girişimler her oluşumun kendine özgü belli bir yazım geleneğini ortaya çıkarmıştır.

Her geleneğin Hz. Peygamber'den nakledilen 73 fırka hadisine yaklaşımı başka başkadır. Bu geleneklerin, mezhepleri sınıflandırmasında, adlandırmasında ve onlar hakkında bilgi alış-veriş tarzlarında dâhi farklı yöntemler uyguladıklarını görmekteyiz.

Müteahhirin dönemi Eş'arî kelâmının en önemli temsilcilerinden biri olan "Seyfuddin el-Âmidî'nin," her ne kadar fırak edebiyatına dâhil edeceğimiz bir eseri olmasa bile, bu temel eseri *Ebkâru'l-Efkâr*'ının yedinci bölümü olan "İsimler ve Hükümler Hakkında" (fi'l-Esmâ ve'l-Ahkâm) başlığının 4. faslı olan "Kible ehinden hakka muhalif olanların kâfir olup olmadığı" meselesi içerisinde itikâdî fırkaları tasnif etmiştir. Âmidî, kendisinden önceki birçok Eş'arî âliminden, özellikle de Şehristânî'den yararlanarak kendine özgü yeni bir fırka tasnifi gerçekleştirmiştir.

Âmidî, fırka tasnifine geçmeden önce Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında itikâdî bir bölünmenin olmadığını altını çizerek Resûlullah'ın hayatının son günlerinden itibaren ortaya çıkmaya başlayan ilk ihtilafları zikreder. Daha sonra sahâbe döneminin sonlarına doğru kaderi inkâr eden bazı kişilerin ortaya çıkmasıyla ümmetin firkalaşmaya başladığı döneme kadar sahâbe arasında yaşanan ihtilaflara da değinir. Kaderin inkârıyla birlikte - Hz. Peygamber'in '73 fırka hadisi' diye meşhur olan hadisinde buyurduğu gibi - ümmetin birliği parçalanmış ve firkalaşma süreci başlamış, böylece ümmet, 73 fırkaya ayrılmıştır. 73 fırka hadisini bir mucize olarak değerlendiren Âmidî, bu rakamın hakikat ifade ettiğini kabul eden gruba dâhil olanlardandır. O, İslâm Ümmetini 8 ana fırkaya ayırmakta ve bunları da alt kollarıyla birlikte 73 sayısına (20+22+20+5+3+ 1+ 1 + 1=73) formülüyle ulaştırmaktadır.

İnsanoğlu, içinde yaşadığı toplumun kültürel birikiminden etkilendiği gibi sonraki nesillere bıraktığı kıymetli eserlerle de başkalarını etki altında bırakır. Âmidî de eserini kaleme alırken Eşâri mezhebinin görüşlerinden etkilenmiş, dolayısıyla bu eseri de Şâfî-Eşâri çevrelerde yetişen âlimler üzerinde etkili olmuştur.

Âmidî'nin “*Ebkâru'l-Efkâr*” adlı eserindeki fırka tasnifi kendisinden sonraki Eş'arî kelâmcıları ve Osmanlı ulemâsı tarafından en çok tercih ve tekrar edilen tasniflerin başında gelmektedir. Zirâ sonraki dönemin önemli kelâmcılarından Adudüddin el-Îcî'nin, “*el-Mevâkifi*”nın sonuna Âmidî'nin tasnifini muhtasar bir şekilde eklemesi, daha sonra da meşhur şârihleri Kirmânî ve Cürcânî tarafından bu tasnifin aynen kullanılması ve bu eserlerin medreselerde okutulan temel kaynaklar haline gelmesi, onun fırka tasnifçiliğinde önemli bir yerinin olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Acar Abdurrahman**, “Amid (Diyarbakır) Şehri'nin Fethi, (Vakidi'ye Gore)”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır 1999.
- Adsoy Şerafettin**, *Seyfuddin el-Âmidî'nin Dekâiku'l-Hakaik Fi'l-Mantık Adlı Eserini Tercüme, Tahkik ve Değerlendirmesi*, Sakarya Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Sakarya, 2009, (Y.Y.L.T.).
- Ahmed b. Hanbel**, *el-Müsned*, el-Mektebetü'l-İslâmi, I-VI, Beyrut, tsz.
- Ahmetoğlu, Şahin**, *Şû-i İmamiyye'nin Mezhepler Tarihi Yazıcılığı*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2014.
-, *Mezhepler Tarihi'nin 100'ü*, Ankara: OTTO yayınları, 2017.
- Akyüz Gabriel**, Diyarbakır'daki *Meryem Ana Kilisesi'nin Tarihiçesi M.S. 3. Yüzyıl*, 1.Bs, İstanbul 2000.
- Algül Hüseyin**, “Fedek”, *DİA*, c. XII İstanbul 1995.
- Âmidî, Seyfüddin**, *Ebkâru'l-efkâr fi usûli'd-din*, I-V, (thk. Ahmed Muhammed el-Mehdi), Kahire: Matbaatu Dari'l-Kütüb ve'l-Vesaikü'l-Kavmiyye 1423/2002.
- Aydınlı Osman**, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Mezhepleri Tarihi Yazıcılığı*, Ankara, Hititkitap Yayınevi 2008.
-, *Akılcı Sin Söylemi-Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*, Ankara, Hititkitap Yayınevi 2010.
- Aycan İrfan**, “Mervan-I”, *DİA*, İstanbul 2005, XXIX; “Muâviye b. Ebu Süfyan”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX.
- el-Bağdâdî**, *Mezhepler Arasındaki Farklar (el-Fark Beyne'l- Fırak)*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, TDV yayınları, Ankara 2001.
- el-Bağdâdî**, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed (429/1037), *Kitâbu' l- Mîl ve' n-Nihal*, thk. Albert Nasri Nadir, Lübnan 1992.
- Belâzurî**, *Fütûhu'l Büldân*, (trc. M.Fayda), Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1987.
- Bulut Halil İbrahim**, “Şeytânü't-Tâk”, *DİA*, XXXIX, İstanbul 2007.
- Büyükkara Mehmet Ali**, “Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi İle İlgili Metodolojik Problemler.”, *İslâmi İlimlerde Metodoloji Problemi (Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantıları Dizisi.)* IV. Toplantı I. Oturumunda Sunulan II. Tebliğ, Yer: TDV-İSAM. Tarih, 27 Eylül 2003.
- Coşar Hakan**, *Seyfuddin Âmidî'nin Felsefe Anlayışı*, (Basılmamış doktora tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.
-, “Seyfeddin Âmidî'nin Hayatı, İslâm Düşüncesindeki Yeri ve Eserleri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (2).
- Câbirî Muhammed Âbid**, *İslâm'da Siyasal Akıl*, (çev. Vecdi Akyüz), Kitabevi Yay. İstanbul 1997.
- Cürcânî, Seyyid Şerif**, *Şerhu'l-Mevâkıf*, I-VIII, (tsh. Muhammed Bedreddin Ebu Firas en-Na'sâni), İntişaratu'ş-Şerifi'r-Râdi, 2. bsk, Kum 1994.
- Çubukçu Asri**, “İyaz b. Ganm”, *DİA*, c.XXIII, İstanbul 2001.
- Ebulfazl İzzeti**, *İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş*, (trc. Cahit Koytak), İnsan Yayınları, İstanbul 2003.
- Ebu Yusuf**, *Kitabü'l-Haraç*, (trc. Ali Özek), Özek yayınları, İstanbul 1973.
- Erkal, Mehmet**, “Beytülmal”, *DİA*, c. VI, İstanbul 1992.

- el-Eş'arî**, Ebû Hasan Ali b. İsmail, *Kitâbü'l-İbâne*, Haydarabat 1367/1948.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen**, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfu'l-Musallin)*, Çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2005.
- Fığlalı Ethem Ruhi**, "Önsöz" *Mezhepler Arasındaki Farklar*, TDV Yayınları, Ankara 1993.
-, "İslâm Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler", Uluslar Arası I. İslâm Araştırmaları Sempozyumu, İzmir, 1985.
-, "Cemel Vak'ası", *DİA*, c. VII, İstanbul 1993.
-, "Ebû Mansûr el-İclî", *DİA*, X, İstanbul 1994.
-, "Abdullah b. İbaz", *DİA*, c. I, İstanbul 1988.
-, *Çağımızda İtikâdi İslâm Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 12. Baskı, İzmir 2004.
- Gölcük, Şerafeddin**, *Kelâm Tarihi*, Kitap Dünyası Yayınevi, Konya 2009.
-, "Hayyât Ebu'l Hüseyin", *DİA*, c. XVII, İstanbul 1998.
-, "Beyân b. Semân", *DİA*, c. VI, İstanbul 1992.
-, "Cehmiyye", *DİA*, c. VII, İstanbul 1993, VII.
- Gömbeyaz Kâdir**, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi", *UÜİFD*, C, 14, Sayı, 2, 2005.
-, "İtikâdi Fırka Tasnifçiliğinde Âmidî'nin Yeri", Uluslararası Seyfüddin Âmidî Sempozyumu Bildirileri, Ensar Neşriyat, İstanbul 2009.
- Göynüc, Nejat**, "Diyarbakır", *DİA*, c. IX, İstanbul 1994.
- Hallaf Abdulvahhab**, *İslâm Hukuk Felsefesi*, (çev. Hüseyin Atay), A.Ü.İlahiyat Fakültesi yayınları, Ankara 1976.
- Hatipoğlu Mehmet S.**, "İslâm'da İlk Siyasî Kavmiyetçilik: Hilafetin Kureyşiliği", *A.Ü.İ.F.D.* sayı: XXIII, (Ankara 1978)
- Hızlı Mefâil**, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. *Dergisi*, c. 17, sy. 1, 2008.
- İlhan Avni**, "Amr b. Ubeyd", *DİA*, İstanbul 1991, III; "Ebû Hâşim el- Cübbâ", *DİA*, İstanbul 1994, X; "Bedâ", *DİA*, İstanbul 1992, V.
- İbnu'n-Nedîm**, Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, Beyrut 1988/1398.
- İbn Haldun**, Muhammed b. Abdurrahman b. Haldun Hadrami, *Mukaddime*, çev: Halil Kendir, Yeni Şafak Kültür Armağanı, Ankara 2004
- İbn Hallikân**, *Vefâyâtü'l-A'yân*, III, Dârû Sâdır, Beyrut 1978.
- İbn Hazm**, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal*, Dârû'l-Ma'rife, I-V (3 cilt halinde), Beyrut 1975.
- İbn Hacer**, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali (852/1448), *Tehzîbü't-Tehzîb*, Beyrut 1967. *Lisânü'l-Mîzân*, Beyrut 1950.
- İbnü'l-Esîr**, *el-Kâmil fi't-Tarih*, (trc. M.B. Eryarsoy, II, s. 349-364) Dârû Sâdır, Beyrut 1979,
- İbn Ebi Usaybia**, *Uyunul-Enba fi Tabakatil-Etibba*, Beyrut 1965.
- İbn Teymiyye**, Ebü'l-Abbâs Takiyüddîn Ahmet b. Abdilhalîm, *Kitâbu'l-İmân*, thk. Hâşim Muhammed Şâzelî, Kahire trz.
- İzmirli İsmail Hakkı**, "Âmidî", *İslâm Türk Ansiklopedisi*, İstanbul, I, 379.
- Ka'bî el-Belhî**, Ebü'l-Kâsım, (*Babü*) *Zikrû'l-Mu'tezile min Makâlât el-İslâmiyye*, thk. Fuad Seyyid, Tunus 1986.

- Karlığa Bekir**, “İbn Sina Çizgisinde Osmanlı Düşüncesinin Gelişimi”, İslâm Felsefesinin Sorunları içinde, Elis Yayınları, Ankara 2003.
- Kara Seyfullah**, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İz Yayınları, İstanbul 2007.
- Keleş Ahmet** “73 Fırka Hadisi üzerine Bir İnceleme”, Marife (Ehl-i Sünnet Özel Sayısı), yıl:5, sy. 3, Konya 2005.
- Köymen Mehmet Altay**, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 2004.
- el-Kummî ve Nevbahtî**, *Şiî Fırkalar Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak –Fıraku's-Şîa*, çev. Sabri Hizmetli- Hasan Onat- Sönmez Kutlu-Ramazan Şimşek, Ankara Okulu yay., Ankara 2004.
- Kurt Hasan**, “Abbasiler-Bağlı ve Komşu Devletler”, İslâm Tarihi ve Medeniyeti içinde, *AÜİFD*, sy.1, Ankara 2007.
- Kutlu, Sönmez**, “İslâm Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu”, *İslâmi İlimlerde Metodoloji Problemi (Tartışmalı İlmi İhtisas Toplantıları Diz.)* IV. Toplantı I. Oturumunda Sunulan I. Tebliğ, Yer: TDV-İSAM. Tarih, 27 Eylül 2003.
 , *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem Yayınları, Ankara 2010.
 , *İslâm Düşünce Ekolleri Tarihi*, Ankuzen Yayınları, Ankara 2007.
 , *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDV Yayınları, Ankara 2002.
 , “İlk Mürciî Metinler ve Kitâbü'l-İrcâ”, *AÜİFD*, XXXVII (1998) 319-331.
 , “Kerrâmiyye”, *DİA*, XXV, Ankara 2002.
- en-Necâşî**, Ahmed b. Ali, *Ricâlü'n-Necâşî*, Kum 1407.
- Naşî el-Ekber**, Ebû'l-Abbâs Abdullah b. Şirşîr el-Enbarî(293/906), *Mesâilü'l-İmâme, Kitâbü'l-Evsât fi'l Makâlât*, thk. Josef Wan Ess, Beyrut 1971.
- en-Nevbahtî**, el-Hasan b. Mûsâ (300/912), *Fırakü's-Şîa*, İstanbul 1931
- Nyberg H.s.** , “Nazzâm”, *İA*, IX.
- Onat Hasan**, *Emevîler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, TDV Yayınları, Ankara 1993.
 , “Hattabiyye”, XVI, *DİA*, İstanbul 1997.
- Ocak Ahmet**, *Selçukluların Dini Siyaseti*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.
- Onat Hasan –Sönmez Kutlu**, *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat-Sönmez Kutlu, Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Önder Murat**, *Giritli Sırrı Paşa, Ârâu'l-Milel Adlı Eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (dan. Seyit Bahovan), SÜSBE, Konya 2006.
- Öz, Mustafa**, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri sözlüğü*, İstanbul 2012.
 , “Hişam b. el-Hakem”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII.
 , “Ahmet b. Habit”, *DİA*, İstanbul 1989, II.
 , “Hişam b. El Hakem”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII.
 , “Beyhesiyye”, *DİA*, İstanbul 1992, VI.
 , “Ezarika”, *DİA*, İstanbul 1995, XII;
 , “Zeyd b. Zeynelabidin ve Zeydiyye”, *MÜİFD*, sy, 19, s.43-58.
- Özler, Mevlüt**, *İslâm Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, Nun Yayıncılık, İstanbul 1996.
- er-Râzî, Fahrüddîn** (606/1209), *İtikadâtü Firâkı'l-İslâmiyye*, Kahire 1978.
- Said Pasa**, “Vilayetin Tarihçesi”, Diyarbakır Salnameleri, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 1999.

- Sevim Ali –Yaşar Yücel**, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- Seyyid Şerif Cürcâni**, *Şerhu'l-Mevâkıf*, (Çev. Ömer Türker), Kırk Gece Yayınları, İstanbul, 2011.
- Şeşen Ramazan**, *Selahaddin Eyyûbî ve Devri*, İSAR, İstanbul 2000.
-, “Eyyûbîler”, *DİA*, İstanbul 1995, c.XII.
-, “Câhız”, *DİA*, İstanbul 1993, VII.
- Şehristânî**, “*Milel ve Nihal*”, (çev. Mustafa Öz), Litera Yayıncılık, İstanbul 2011.
- Şeyh Müfîd**, Muhammed b. Nu'mân (413/1022), *Evâilü'l-Makâlât fî'l-Mezâhibi'l-Muhtârât*, Tebriz 1371.
- et-Taftazânî**, Mes'ûd b. Ömer (793/1390), *Şerhu Akâidi Neseфі*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1980.
- Tunç, Cihat**, “Hişam b. Amr”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII.
-, “Ca'fer b. Harb”, *DİA*, İstanbul 1993, VI.
- Vâkıdî Muhammed b. Ömer**, Tarihi *Futuhi'l-Cezîre ve'l-Habur ve Diyar-ı Bekr, ve'l-Irak*, Thk: Abdülaziz Feyyad Harfus, Dımask 1996/1417
- Watt, W. Montgomery**, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1998.
- el-Ya'kûbî**, Ahmed b. Ebi Ya'kub b.Cafer (292/904), *et-Târih*, Beyrut 1960.
- Ya'kut el-Hamavî**, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1990.
- Yavuz Y., Şevki**, “Cübbâi, Ebu Ali”, *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993.
-, “Cevâliki, Hişam b. Salim”, *DİA*, c. VII, İstanbul 1993
- Yınanç Mukrimin Halil**, “Diyarbakır”, *MEB İslâm Ansiklopedisi*, c. III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1963.
- Yurdagür Metin**, “Ebu'l- Huzeyl el-Allaf”, *DİA*, c. X, İstanbul 1994.
- Yüksel Emrullah**, *Âmidî'de Bilgi Teorisi*, İstanbul, İşaret Yay., trz.

EK-1

Âmidî'nin fırka tasnifinde kullandığı formül: 20+22+20+5+3+1+1+1=73

MU'TEZİLE	ŞİA	HAVÂRİC	MÜRÇİE	NECCÂRİYYE	CEBRİYYE	MÜŞEBBİH E	FIRKA-İ NÂCİYE
1. Vâsiliyye	GULAT 1. Sebeiyye	1. Muhakkimiyyetu'l- ûla	1. Yûnusiyye	1. Burgusiyye			Eş'ariler + Muhaddisler + Ehl-i Sünnet
2. Amriyye	2. Kamiliyye	2. Beyhesiyye	2. Ubeydiyye	2. Za'ferâniyye			
3. Hüzeyliyye	3. Beyaniyye	3. Ezarika	3. Ğassaniyye	3. Müstedrike			
4. Nazzâmiyye	4. Muğiriyye	4. Necedat-ı Azriyye	4. Sevbanıyye				
5. Esvâriyye	5. Cenâhiyye	5. Sufriyye	5. Tümeniyye				
6. İskâfiyye	6. Mansûriyye	6. İBAZİYYE 6.1. Hafsiyye					
7. Ca'feriyye	7. Hattâbiyye	6.2. Yezidiyye					
8. Bişriyye	8. Gurâbiyye	6.3. Hârisiyye					
9. Murdâriyye	9. Zemmiyye	6.4. Ashabu't-Tâat					
10. Hişâmiyye	10. Hişâmiyye	7. ACARİDE 7.1. Meymuniyye					
11. Sâlihiyye	11. Zürâriyye	7.2. Hamziyye					
12. Hâtbiyye	12. Yunusiyye	7.3. Şu'aybiyye					
13. Hadesiyye	13. Şeytâniyye	7.4. Hâzımıyye					
14. Muammeriyye	14. Rizâmiyye	7.5. Halefiyye					
15. Sümâmiyye	15. Mufavvıza	7.6. Etrâfiyye					
16. Hayyâtıyye	16. Bedâiyye	7.7. Ma'lumiyye					
17. Cahiziyye	17. Nusayriyye/ İshâkiyye	7.8. Mechüliyye					
18. Ka'biyye	18. İsmâiliyye	7.9. Saltıyye					
19. Cübbâiyye	ZEYDİYYE 1. Cârudiyye	7.10. SE'ALİBE 7.10.1. Ahnessiyye					
20. Behşemiyye	2. Süleymâniyye	7.10.2. Mâ'bediyye					
	3. Bütriyye	7.10.3. Şeybâniyye					
	İMÂMİYYE 1. İmâmiyye	7.10.4. Mükerrerıyye					